

Naar een programmatische aanpak voor natuur, milieu en duurzaamheid op scholen

Een verkenning van wensen en mogelijkheden

Colofon

In opdracht van

De Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (RVO) namens de Directie Duurzame Leefomgeving en Circulaire Economie van het Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat.

Contactpersoon: Dhr. M.P.H. de Roos, coördinerend beleidsmedewerker Ministerie IenW
murk.de.roos@minienw.nl

Opgesteld door

Marije van Koperen (RIVM), Anna Vanderveen (SME) en Anne Remmerswaal (SME)

Met medewerking van: Lise Albers (RIVM, Centrum Gezondheid en Maatschappij), Marjolein Biermans (GGD GHOR Programma Gezonde School), Hanneke Kruize, Liesbeth Dirven-van Breemen, Nina van der Velden (RIVM, Centrum voor Duurzaamheid, Milieu en Gezondheid), Brigit Hamburg en Nienke Chantrel (Gezonde School-adviseurs), Jennifer van Dijk (Rijkswaterstaat), Maarten Noordink (KWINK groep), Monique Dahm en Ellen Leussink (RVO).

Utrecht, 5 augustus 2020

Dit rapport is opgesteld door SME, RIVM en GGD GHOR vanuit het programma Gezonde School in opdracht van de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (RVO). Niets uit deze uitgave mag op welke wijze dan ook worden gebruikt zonder voorafgaande toestemming van deze partijen.

Inhoud

Samenvatting	5
Woordenlijst	8
1. Inleiding	9
1.1 Aanleiding	9
1.2 Opdracht en doelstelling	10
1.3 Leeswijzer	10
2. Werkwijze	11
2.1 Propositie en themakeuze	11
2.2 Consultatie lokale uitvoerders	11
2.3 Literatuuronderzoek	12
2.4 Analyse	13
3. Huidig aanbod gezondheid en duurzaamheid in onderwijs	14
3.1 Het programma Gezonde School	14
3.2 Onderwijs voor natuur, milieu en duurzaamheid	17
3.3 Relatie tussen werken aan gezonde en duurzame leefstijl in het onderwijs	20
4. Resultaten	22
4.1 Propositie bestaande uit toekomstige varianten	22
4.2 Respondenten	24
4.3 Draagvlak voor natuur, milieu en duurzaamheid in Gezonde School	27
4.4 Thema verkenning ten behoeve van integratie in Gezonde School	31
4.5 Ondersteuningsbehoefte voor NMD-onderwijs	41
4.6 Ondersteuningsaanbod voor NMD-onderwijs	43
4.7 Voor- en nadelen varianten	49
5. Conclusies	54
6. Advies	57
6.1 Propositie	60

7.	Limitaties van deze verkenning	63
8.	Bijlagen	64
	Bijlage 1. Afwegingskader Gezonde School	64
	Bijlage 2. Vragenlijst Gezonde School-adviseurs	66
	Bijlage 3. Vragenlijst Gezonde School-coördinatoren	72
	Bijlage 4. Topic list telefonische interviews Gezonde School-adviseurs	77
	Bijlage 5. Vragenlijst Eco-Schools	78
	Bijlage 6. Vragenlijst NME	82
9.	Referenties	89

Samenvatting

Steeds luider wordt het geluid dat scholen in Nederland meer structureel aan duurzaamheid willen werken, en dan met name aan de ontwikkeling van een duurzame leefstijl. Ook vanuit de aanbieders van natuur, milieu en duurzaamheid onderwijs kwam de vraag om ondersteuning voor de ontwikkeling van een duurzame leefstijl meer structureel en in samenhang vorm te geven. Het ministerie van Infrastructuur en Waterstaat (IenW) heeft deze wens omarmd omdat het aansluit bij de ambitie naar een mondiale duurzame ontwikkelingsagenda.

Het voorliggende rapport beschrijft een verkenning naar de wensen en mogelijkheden van scholen én aanbieders ten aanzien van het natuur-, milieu- en duurzaamheidsonderwijs (NMD-onderwijs), in het bijzonder in relatie tot het landelijke programma Gezonde School.

Het programma Gezonde School richt zich op het bevorderen van een gezonde leefstijl en een gezonde (leef)omgeving voor kinderen. Het programma heeft een bestaande en goed werkende infrastructuur voor scholen en besteedt al aandacht aan thema's als natuur en (binnen)milieu, zij het in beperkte mate. Het Ministerie van IenW heeft vertegenwoordigers van het programma Gezonde School (RIVM en GGD GHOR Nederland) en van Natuur- en Milieueducatie (SME) gevraagd om gezamenlijk te verkennen hoe de aandacht voor natuur, milieu en duurzaamheid vorm kan krijgen in het primair, voortgezet en middelbaar onderwijs.

Doelstelling en Werkwijze

De doelstelling van deze verkenning is tweeledig. Het eerste doel van de verkenning is gericht op het optimaliseren van het huidige aanbod van het programma Gezonde School aangaande natuur, milieu en duurzaamheid (NMD). Het tweede doel is om de behoefte naar een programmatische aanpak van natuur, milieu en duurzaamheid in het onderwijs te duiden. Hierbij moet duidelijk worden of Gezonde School de juiste ondersteuningsstructuur is om deze thema's integraal, structureel en planmatig onder de aandacht van scholen te brengen of dat de programmatische wens op een andere manier vorm kan krijgen.

De verkenning richt zich op vijf onderzoeksvragen. Voor het beantwoorden van deze onderzoeksvragen is een uitvraag gedaan bij scholen, Gezonde School-adviseurs en professionals uit het NME-werkveld, door middel van digitale vragenlijsten en interviews. Tevens is er een literatuurstudie uitgevoerd naar de wetenschappelijke onderbouwing van onderwerpen behorende bij NMD-onderwijs aan gezondheid en/of gezonde leefstijl en leerprestaties van leerlingen en studenten. Daarnaast is een propositie uitgezet bestaande uit vier varianten van mogelijke toekomstscenario's. Deze varianten zijn voorgelegd aan de adviseurs en professionals.

De varianten gaan van helemaal geen aandacht voor natuur, milieu of duurzaamheid binnen het programma Gezonde School (variant A) tot een nieuw samen te stellen programma 'Gezonde en Duurzame School' (variant D). Variant B en C stellen een programmatische aanpak van NMD-onderwijs voor parallel aan de ondersteuning die het programma Gezonde School biedt. De mate waarin wordt samengewerkt tussen de domeinen gezondheid en duurzaamheid onderscheidt de varianten B en C van elkaar. Onderstaande afbeelding geeft een schematisch beeld.

Resultaten

Uit de resultaten van de vragenlijsten en interviews blijkt dat er ruim voldoende draagvlak is voor integratie van gezondheid en aandacht voor natuur, milieu en duurzaamheid, zowel onder scholen als onder de ondersteuners van scholen. Een groot aantal respondenten geeft aan dat scholen in de praktijk de thema's duurzaamheid en gezondheid al bij elkaar brengen maar dat dit niet gestructureerd plaats vindt noch dat het structureel ondersteund wordt. Scholen en adviseurs zoeken momenteel veel zelf uit.

Diverse onderwerpen die aansluiten bij de thema's natuur, milieu en duurzaamheid (NMD-onderwerpen) dragen bij aan gezondheid, een gezonde leefstijl en het verbeteren van leerprestaties. Om die reden sluiten deze goed aan bij Gezonde School. Scholen geven aan dat deze thema's ook hun interesse hebben. Interessante onderwerpen zijn bijvoorbeeld het binnenmilieu en het buitenmilieu. Mogelijk te maken koppelingen zijn bijvoorbeeld het stimuleren van lopen en fietsen naar school hetgeen bijdraagt aan gezonde lucht en het gebruik van kraanwater in plaats van drinken in plastic verpakkingen. Maar ook zijn er indicaties dat 'groen', denk aan bijvoorbeeld aan groene schoolpleinen en schoolmoestuinen, een positieve invloed heeft op gezondheid en leerprestaties. Het onderzoeksveld is echter nog vrij jong. Onderwerpen die niet goed aansluiten bij het programma Gezonde School zijn afval, klimaatadaptatie, duurzame energie en energiebesparing en duurzaam inkopen, maar NME-centra kunnen scholen wel goed ondersteunen bij deze specifieke onderwerpen.

De Gezonde School-adviseurs geven met name advies aan scholen hoe zij structureel, integraal en planmatig met diverse thema's aan de slag kunnen. Zij verwijzen naar ondersteuningsmateriaal en subsidiemogelijkheden. Het programma Gezonde School biedt door het RIVM erkende lespakketten waarvan is bewezen dat ze werken en heeft hiervoor een financieel aantrekkelijk ondersteuningsaanbod zoals, de regelingen Watertappunten en 'Lekker Naar Buiten!' . De Gezonde School-adviseurs leggen de relatie met andere thema's en verwijzen scholen door naar andere experts of instanties die meer kennis en expertise hebben op NMD. NME-professionals bieden met name ondersteuning aan het primair onderwijs. Scholen geven aan ondersteund te willen worden in het NMD-onderwijs met advies, opzet en uitvoering van NMD onderwijs. Denk aan projecten, gastlessen, lesmaterialen (denk aan lespakketten maar ook afvalknijpers en stikstofmeters), excursies en inspiratie & voorbeelden. De verschillen tussen primair, secundair en middelbaar beroepsonderwijs zijn hierbij minimaal. Van de scholen aangesloten bij Gezonde School geeft 69% aan graag financiële ondersteuning voor het werken aan de thema's te ontvangen.

De bevroegde respondenten hebben een sterke voorkeur geuit voor een samenhangende en samenwerkende ondersteuningsstructuur voor zowel gezondheid als NMD zoals getypeerd in variant D. Voordelen hiervan zijn pragmatisch van aard namelijk duidelijkheid en het bieden van een één-loket functie. Deze variant biedt mogelijkheden om meer planmatig en structureel aan de slag te gaan met

natuur, milieu en duurzaamheid. Maar nadelen worden ook genoemd. Het zou organisatorisch niet haalbaar zijn omdat de organisatie dan te log en te groot is. Ook vragen met name de professionals van de NME-centra zich af of NMD-onderwerpen dan niet ondergesneeuwd raken in het geheel van de bestaande thema's en belangen van Gezonde School. Bovendien zijn er inhoudelijke dilemma's. Een gezonde en duurzame leefstijl liggen namelijk regelmatig in elkaars verlengde, maar niet altijd. Bovendien zijn er voor duurzaamheid en gezondheid aparte specialisten. De Gezonde School-adviseur is waarschijnlijk niet voldoende geëquipeerd om scholen op alle thema's te kunnen ondersteunen, net als dat NME-professionals dat niet zijn voor beide domeinen. De domeinen niet integreren wordt als een gemiste kans gezien, ook gezien de urgentie van de duurzaamheidsopgaven die er op dit moment liggen.

Conclusies en aanbevelingen

Uit de verkenning blijkt dat er ruim draagvlak is voor verdergaande integratie van de domeinen gezondheid en duurzaamheid. De domeinen zijn echter zo groot en veelomvattend dat de respondenten aangeven dat een integratie op korte termijn organisatorisch niet haalbaar lijkt. Echter, er is een duidelijke wens om toe te werken naar één gezamenlijk programma waarin zowel gezondheid als duurzaamheid een plek krijgt. Voorgesteld wordt om het huidig aanbod van Gezonde School te optimaliseren en tegelijkertijd te starten met de op- en inrichting van een programma "Duurzame School".

De 'Duurzame School' is dan gebaseerd op de organisatie en structurele planmatige en integrale aanpak van Gezonde School en wordt voorzien van een ondersteuningsstructuur voor scholen. Hiermee wordt de mogelijkheid gecreëerd om, indien gewenst, beide programma's in de toekomst samen te voegen tot een landelijk programma 'Gezonde en Duurzame School'.

Voor het optimaliseren van het huidige aanbod van Gezonde School op het gebied van natuur, milieu en duurzaamheid kan de wetenschappelijke onderbouwing van dit rapport worden gebruikt. Tevens is het van belang om een kwalitatief hoogwaardig aanbod van (erkende) activiteiten samen te brengen op het gebied van natuur, milieu en duurzaamheid welke ook bijdragen aan gezondheid, gezonde leefstijl en/of het verbeteren van leerprestaties.

Woordenlijst

EZK = Ministerie van Economische Zaken en Klimaat

GSA = Gezonde School-adviseur (werkzaam bij de GGD)

GSC = Gezonde School-coördinator (werkzaam in een school)

IenW = Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat

ho = hoger onderwijs

JOGG = Jongeren op Gezond Gewicht

KVLO = Koninklijke Vereniging voor Lichamelijke Opvoeding

LNV = Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit

LvDO = leren voor duurzame ontwikkeling

mbo = middelbaar beroepsonderwijs

NMD = natuur, milieu en duurzaamheid

NMD-onderwijs = integrale benadering van natuur, milieu en duurzaamheid binnen het onderwijs

NME = natuur- en milieueducatie

po = primair onderwijs

RIVM = Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu

RIVM DMG = het Centrum voor Duurzaamheid, Milieu en Gezondheid van het RIVM

RVO = Rijksdienst voor Ondernemend Nederland

sbo = speciaal basis onderwijs

SME = voorheen 'Stichting Milieu Educatie', nu actief als sociale onderneming

so = speciaal onderwijs

SZW = Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid

vo = voortgezet onderwijs

vso = voortgezet speciaal onderwijs

VWS = Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport

1. Inleiding

1.1 Aanleiding

Scholen leveren een belangrijke bijdrage aan de persoonsvorming van kinderen en jongeren. Op sommige scholen wil men daar, op basis van de eigen missie en visie, expliciet invulling aan geven, en dit duidelijk tot uiting brengen in lessen, vakoverstijgende activiteiten of zelfs in de hele school als gemeenschap. Dit geldt bijvoorbeeld voor het thema gezondheid. Sinds 2008 biedt het landelijk programma Gezonde School scholen ondersteuning en advies over gezondheid en gezonde leefstijl voor leerlingen en studenten in het primair onderwijs (po), voortgezet onderwijs (vo) en middelbaar-beroeps onderwijs (mbo). Het programma Gezonde School is een samenwerkingsverband tussen GGD GHOR Nederland, het RIVM en de onderwijsraden (PO-Raad, VO-raad en MBO Raad). De financiering is in 2017 voor vier jaar vastgesteld door de ministeries van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS), Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW), Economische Zaken (EZ) en Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW), en onlangs verlengd met nog eens vier jaar. In 2018 is EZ vervangen door het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV). Samen met landelijke thema-instituten (Voedingscentrum, Rutgers Stichting, Trimbos Instituut, Pharos, SOA Aids Nederland, VeiligheidNL, KVLO, Kenniscentrum Sport,) worden leefstijlthema's onder de aandacht gebracht van het onderwijs en wordt een passend en kwalitatief goed aanbod gecreëerd. Ook biedt het programma, op verzoek van het onderwijs, informatie op de thema's Milieu en natuur voor het po en Binnenmilieu voor het vo en mbo.

Gezonde School is echter niet de enige partij die scholen ondersteunt bij de thema's natuur, milieu en duurzaamheid (NMD). Er zijn in Nederland veel andere partijen met expertise en aanbod in dit domein. Het aanbod hiervan vertoont echter een beperkte samenhang en er is weinig grip op kwaliteit. Veel scholen besteden daardoor op projectmatige wijze en niet structureel aandacht aan duurzaamheidsthema's. Door de projectmatige aanpak zijn de onderwerpen of het gedachtegoed onvoldoende geborgd op scholen en zijn effecten ervan op leerling niveau onbekend.

Het ministerie van Infrastructuur & Waterstaat (IenW) is daarom door SME gevraagd zich in te zetten voor een programmatische aanpak van duurzaamheid op scholen¹. Dit verzoek sloot aan bij een vraagstuk van IenW zelf, namelijk hoe een mondiale duurzame ontwikkelingsagenda die is vertaald naar de beleidsdoelstelling 'Nederland Circulair in 2050' omgezet kan worden naar onderwijsvormen, dan wel naar een breed aanbod van maatregelen voor het onderwijs. IenW is daartoe samenwerking gaan zoeken met partijen die hier al ervaring mee hebben, een goed werkende infrastructuur hebben en toegang tot diverse onderwijsgremia en die door hun kwalitatieve aanpak vertrouwd en erkend worden door de scholen en onderwijsinstellingen.

In de loop van 2019 is door de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (RVO) een oriëntatiefase uitgevoerd om zicht te krijgen op de mogelijkheden om dit verder vorm te geven. Hieruit is het beeld gekomen dat een goede stap voorruit gezet zou kunnen worden wanneer expertise op het gebied van natuur, milieu en duurzaamheid (NMD) gekoppeld zou kunnen worden aan het programma Gezonde School. Dit programma heeft een bestaande en goed werkende infrastructuur voor scholen po, vo en

¹ In oktober 2018 heeft SME een brief gestuurd aan het ministerie van IenW met het verzoek tot inzet voor een programmatische aanpak van duurzaamheid op scholen. Deze roep kwam voort uit de behoeften bij vooral leerlingen en docenten die SME ervaart als nationaal coördinator van Eco-Schools, het door de Verenigde Naties erkende programma voor duurzame scholen.

mbo en biedt het onderwerp al aan. Echter, de thema's Milieu en natuur (po) en Binnenklimaat (vo en mbo) zijn nog beperkt uitgewerkt in Gezonde School. In 2019 stond de herziening van deze thema's op de rol met behulp van het in 2019 ontwikkelde Afwegingskader Gezonde School (zie Bijlage 1). De thema's vertonen (grote) raakvlakken met duurzame ontwikkeling. De noodzakelijke update van deze thema's binnen Gezonde School bood dan ook een mooie kans om te verkennen hoe de aandacht voor natuur, milieu en duurzaamheid in brede zin vorm kan krijgen in het po, vo en mbo.

1.2 Opdracht en doelstelling

RVO heeft in opdracht van I&W opdracht gegeven aan SME, RIVM en GGD GHOR Nederland als vertegenwoordiger van het landelijk programma Gezonde School de opdracht gegeven om een verkenning uit te voeren naar natuur, milieu en duurzaamheid in het po, vo en mbo. De doelstelling voor deze verkenning was tweeledig. Het eerste doel van de verkenning is om voldoende inzicht en informatie te verzamelen om het thema Milieu en natuur (po) en Binnenmilieu (vo en mbo) binnen het programma Gezonde School te optimaliseren.

Aangezien er behoefte is aan een programmatische aanpak van natuur, milieu en duurzaamheid in het onderwijs is het tweede doel van deze verkenning dan ook om te achterhalen of Gezonde School een plek kan zijn om natuur, milieu en duurzaamheid structureel onder de aandacht van scholen te brengen en hen te adviseren en ondersteunen bij de uitvoer van een planmatige en integrale aanpak van natuur, milieu en duurzaamheid of dat de programmatische wens op een andere manier vorm kan krijgen.

De verkenning zal derhalve antwoord moeten geven op de volgende vijf onderzoeksvragen:

1. Is er draagvlak voor integratie van natuur, milieu en duurzaamheid in het programma Gezonde School onder scholen, Gezonde School-adviseurs en professionals op het gebied van natuur-, milieu- en duurzaamheidseducatie?
2. Welke onderwerpen op het gebied van natuur, milieu en duurzaamheid lenen zich goed voor integratie in Gezonde School en welke minder of niet?
3. Welke ondersteuningsbehoefte hebben scholen op het gebied van natuur, milieu en duurzaamheid?
4. In hoeverre kunnen Gezonde School-adviseurs en professionals uit het NME-werkveld in deze ondersteuningsbehoefte voorzien?
5. Op welke wijze zouden de onderwerpen op het gebied van natuur, milieu en duurzaamheid aan scholen kunnen worden aangeboden en wat zijn de voor- en nadelen van deze verschillende aanbestedingsvormen?

1.3 Leeswijzer

In hoofdstuk 2 wordt de werkwijze van de verschillende onderdelen van de verkenning uiteengezet. In hoofdstuk 3 volgt een uitgebreidere beschrijving van de huidige situatie. Wat is Gezonde School, hoe wordt momenteel onderwijs voor natuur, milieu en duurzaamheid vormgegeven en welke partijen zijn daarbij betrokken? In hoofdstuk 4 worden de resultaten van de verschillende onderzoeken beschreven en wordt antwoord gegeven op de vijf onderzoeksvragen. De resultaten in hoofdstuk 4 zijn vanwege de omvang van alle onderzoeken en de leesbaarheid beperkt tot resultaten die antwoord geven op de onderzoeksvragen. In hoofdstuk 5 volgt de conclusie van de verkenning. Gebaseerd op deze conclusie worden in hoofdstuk 6 aanbevelingen gedaan voor vervolgonderzoek en beleidsbeslissingen. Door het gehele document heen worden afkortingen gebruikt, deze staan uitgelegd in de woordenlijst op pagina 8.

2. Werkwijze

De verkenning is als opdracht gegund aan drie partijen, te weten GGD GHOR Nederland (als vertegenwoordiger van het programma Gezonde School), SME en het RIVM. De drie partijen hebben gezamenlijk de werkwijze besproken en voorgelegd aan de opdrachtgever.

2.1 Propositie en themakeuze

Centraal in de opdracht staat het opstellen, toetsen en bijstellen van een propositie die antwoord geeft op de vraag hoe natuur, milieu en duurzaamheid (NMD) gekoppeld kan worden aan het bestaande landelijke programma Gezonde School. Er is gekozen voor het uitwerken van niet één maar vier varianten. Deze varianten schetsen ontwikkelingen in de toekomst waarin de domeinen *Gezondheid* en *Natuur, milieu en duurzaamheid* in meerdere of mindere mate samenwerken. Er is daarbij rekening gehouden met de wens om NMD-onderwijs aan scholen aan te kunnen bieden als apart programma gelijkend op het programma Gezonde School of als onderdeel van een mogelijk nieuw te ontwikkelen programma "Gezonde en Duurzame School".

Voor zowel het ontwikkelen van de verschillende varianten van de propositie, als de uitvraag bij de scholen, de Gezonde School-adviseurs en professionals uit het NME-werkveld, was het van belang om de thema's en onderwerpen behorend bij NMD-onderwijs te duiden. Eerst is gezamenlijk een groslijst van onderwerpen gemaakt. Deze lijst is besproken in de projectgroep en schriftelijk aangevuld door de leden. Daarop zijn de thema's en onderwerpen voorgelegd aan NME medewerkers in een dag over leermiddelen. Tevens is, in samenspraak met het projectteam, van een voor het programma Gezonde School relevante selectie van onderwerpen, een quickscan op de literatuur uitgevoerd (zie par. 2.3). Op basis van alle input is een definitieve keuze gemaakt van onderwerpen die horen bij NMD-onderwijs en van belang zijn voor scholen (de definitieve lijst is opgenomen bij de resultaten in hoofdstuk 4.4, tabel 4).

Belangrijk om hierbij te vermelden is dat deze lijst van onderwerpen niet de hele breedte van *duurzame ontwikkeling* omvat. Het samenstellen van de lijst van onderwerpen is gestart met een verkenning van de 17 Sustainable Development Goals (SDG's) en alle 169 onderliggende subdoelen. Bij het selecteren van onderwerpen voor deze verkenning is rekening gehouden met de context van Gezonde School, en met in het onderwijs gangbare opvattingen van het begrip 'duurzaamheid'. Onderwerpen als gendergelijkheid, armoede en waardig werk (allemaal onderdeel van de SDG's) zijn in deze fase buiten beschouwing gelaten. Indien op basis van deze verkenning wordt besloten om, buiten het programma Gezonde School om, in te zetten op "Duurzame School", dient opnieuw te worden gekeken naar een passende selectie van onderwerpen. Daarbij dient steeds kritisch te worden bekeken wat voor het onderwijs een geschikt programma is om bepaalde onderwerpen te adressen. Denk bijvoorbeeld aan het programma van de Vreedzame School voor sociale competenties en burgerschap.

2.2 Consultatie lokale uitvoerders

Voor de consultatie van scholen (scholen van het programma Gezonde School en Eco-Schools scholen), de Gezonde School-adviseurs van de GGD-en (GSA's) en professionals uit het NME-werkveld zijn vier vragenlijsten gemaakt. Deze vragenlijsten zijn door RIVM en SME gemaakt, besproken in de projectgroep en inhoudelijk op elkaar afgestemd (zie bijlagen 2-6).

Consultatie scholen

De uitvraag bij scholen is gedaan via de contacten met scholen geregistreerd bij het programma Gezonde School of bij Eco-Schools. Voor de uitvraag bij scholen van het programma Gezonde School zijn mailadressen verzameld van scholen die zich sinds 2017 hebben aangemeld via mijngezondeschool.nl en die óf een vignet Gezonde School hebben aangevraagd óf het jaarlijks Ondersteuningsaanbod Gezonde School hebben aangevraagd (n=2316). Tevens is het gebruikerspanel van Gezonde School gemaïld, dit zijn schoolmedewerkers van po, vo en mbo scholen (n=75) die niet noodzakelijk Gezonde School zijn maar wel graag meedenken met vraagstukken van Gezonde School. Voor de uitvraag bij Eco-Schools scholen is een groot gedeelte van de scholen die op dit moment deelnemen aan het programma Eco-Schools gemaïld (n=128).

Consultatie adviseurs

Voor de consultatie van de Gezonde School-adviseurs (GSA's) en de NME-professionals zijn de vier varianten van de propositie toegevoegd aan de vragenlijst. De primaire Gezonde School contactpersonen van de 25 GGD-en (n=25) zijn persoonlijk gemaïld met het verzoek de vragenlijst in te vullen en deze tevens door te zetten naar alle GSA's (n=327). Niet alle GSA's reageren want sommige werken thema-specifiek en zijn dan niet bekend met deze onderwerpen. Ook is er op GGD Kennisnet een verzoek opgenomen in de groep van de GSA's om de vragenlijst in te vullen. Dit verzoek heeft twee weken open gestaan. De geplande bijeenkomst voor NME-professionals kon vanwege de Corona-beperkingen niet doorgaan. Hierop zijn 100 NME-professionals persoonlijk gemaïld met het verzoek de vragenlijst voor het NME-werkveld in te vullen. Hiervoor zijn de Eco-Schoolsbegeleiders benaderd, alle NME-organisaties uit het netwerk van SME en er is een aankondiging van de vragenlijst opgenomen in de nieuwsbrief van Vereniging GDO, waarvan ruim honderd NME-organisaties lid zijn.

2.3 Literatuuronderzoek

Voor het toelaten van nieuwe thema's aan het programma Gezonde School is in 2018 een Afwegingskader met criteria voor thema's Gezonde School vastgesteld (zie bijlage 1). Thema's behorende bij Gezonde School moeten een aannemelijke bijdrage leveren aan gezondheid en/of gezonde leefstijl en leerprestaties van leerlingen en studenten. Door het toevoegen van duurzaamheid aan de huidige Gezonde School thema's Milieu en natuur (po) en Binnenmilieu (vo/mbo) dan wel door de thema's samen te brengen ontstaat feitelijk één overkoepeld nieuw thema binnen Gezonde School. Het is van belang om te achterhalen of dit nieuwe Gezonde School thema kan voldoen aan de criteria van het Afwegingskader. Daartoe is voor de thema's en onderwerpen een quickscan van de wetenschappelijke literatuur uitgevoerd door het RIVM (zie hoofdstuk 4.4, tabel 4).

Er is gezocht in de grijze en wetenschappelijke literatuur. Hiervoor zijn de wetenschappelijke literatuurdatabase Pubmed en Google Scholar gebruikt. Criteria voor opname in het literatuuronderzoek waren:

- (Inter)nationale wetenschappelijke reviews en meta-analyses (zowel kwalitatief als kwantitatief), en overzichtsrapporten/grijze literatuur (en bij uitzonderingen losse studies die niet in reviews waren opgenomen)
- Gepubliceerd in de periode 2010 tot 2020. Hierbij zijn uitzonderingen gemaakt als er geen recente literatuur beschikbaar was en als desbetreffende oudere literatuur erg relevant bleek.

Er is gezocht naar literatuur waar het verband wordt beschreven of aangetoond tussen de onderwerpen en de voor Gezonde School relevante doelstellingen te weten gezondheid, een gezonde leefstijl en

leerprestaties, in de doelgroep kinderen en/of adolescenten. Bij elk onderwerp streefden wij ernaar om de volgende vraag te beantwoorden: "Hoe en in welke mate draagt [het onderwerp] bij aan een gezonde leefstijl, gezondheid en leerprestaties onder kinderen en/of adolescenten?". Daarnaast is informatie verzameld over risico's en prevalentie van gezondheidseffecten in Nederland.

Tevens is aanvullende literatuur gezocht volgens de sneeuwbalmethode. Bij een sneeuwbalmethode worden de referentielijsten van eerder gevonden en relevante literatuur en websites van organisaties van overzichtsrapportages (denk bijv. aan de WHO of WUR) bekeken op aanvullende informatie. Deze uitgebreide wijze van informatie zoeken leverde rond de 150 relevante reviews, rapporten en losse studies op.

2.4 Analyse

De vragenlijsten voor de scholen van het programma Gezonde School en voor de GSA's zijn per mail uitgezet naar de respondenten en met hetzelfde programma primair geanalyseerd (Formdesk). De vragenlijsten voor de Eco-Schools en de professionals van NME-organisaties zijn verzameld en geanalyseerd via Survey Monkey. Daarna zijn enkele crossanalyses in Excel uitgevoerd en de gezamenlijke uitkomsten hiervan voorgelegd aan de projectgroep. De antwoorden op open vragen zijn gecodeerd en samengevat. De interviews met de GSA's zijn uitgeschreven en samengevat per topic. Daarna is deze informatie vergeleken met de resultaten van de GSA vragenlijsten. De resultaten waren verdiepend op de reeds verzamelde informatie. Het literatuuronderzoek heeft zich gericht op vooraf uitgekozen onderwerpen en de relatie met gezonde leefstijl, gezondheid en leerprestaties. Alle beschikbare data zijn vervolgens gegroepeerd om antwoord te kunnen geven op de vijf vraagstukken uit deze verkenning.

3. Huidig aanbod gezondheid en duurzaamheid in onderwijs

Centraal in deze verkenning staat de vraag hoe aandacht voor gezondheid en aandacht voor natuur, milieu en duurzaamheid (NMD) op scholen zich tot elkaar kunnen verhouden. In dit hoofdstuk schetsen we daarvoor het vertrekpunt. We beschrijven de doelstellingen die aan beide domeinen (gezondheid versus natuur, milieu en duurzaamheid) ten grondslag liggen, de aanpakken die daarvoor ontwikkeld zijn en het ondersteuningsaanbod dat beschikbaar is. We lichten eerst toe hoe dat er voor Gezonde School uitziet. Daarna gaan we in op NMD-onderwijs. Tot slot beschrijven we enkele belangrijke overeenkomsten en verschillen tussen Gezonde School en NMD-onderwijs.

3.1 Het programma Gezonde School

Onderwijs maakt deel uit van de samenleving en bereidt leerlingen voor op participatie in de samenleving. Het stimuleren van een gezonde leefstijl bij leerlingen vormt een belangrijke maatschappelijke opdracht voor het onderwijs. Deze draagt immers bij aan het goed doorlopen van de schoolcarrière, een goede start van het werkend bestaan en op lange termijn een gezonder en langer leven. Scholen in het basis-, voortgezet- en middelbaar beroepsonderwijs (po, vo en mbo, inclusief het speciaal onderwijs) kunnen met behulp van het landelijke programma Gezonde School integraal en structureel werken aan een gezonde leefstijl. Samenwerking met landelijke thema- en kennis instituten, het onderwijs en de overheid is hierbij noodzakelijk evenals de ondersteuning van GGD-en.

3.1.1 Programmadoelstelling

Sinds 2017 is de missie van het programma Gezonde School om ervoor te zorgen dat 'een gezonde leefstijl is opgenomen in het DNA van elke school'. Hiertoe ondersteunt het programma scholen bij thema's gericht op het verbeteren van gezondheid, gezonde leefstijl of een bijdrage leveren aan leerprestaties maar die niet geborgd zijn in wet- en regelgeving. Het programma heeft sinds 2017 ruim 2900 aanvragen voor financiële ondersteuning toegekend (zie paragraaf 3.1.4) en er zijn ruim 1500 vignetaanvragen gedaan voor zeven thema's. Dit heeft er toe geleid dat momenteel 17% van de scholen in Nederland (po, vo en mbo) zich Gezonde School mag noemen.

Met behulp van de Gezonde School-aanpak kunnen scholen stapsgewijs aan de slag met één of meerdere gezondheidsthema's (zie Tabel 1). Gezonde School biedt samen met verschillende thema-instituten en lokale Gezonde School-adviseurs informatie, advies en ondersteuning op deze thema's.

Tabel 1: Thema's Gezonde School

po	vo en mbo
Voeding	Voeding
Bewegen en sport	Bewegen en sport
Welbevinden	Welbevinden
Roken en alcohol	Roken, alcohol- en drugspreventie
Relaties en seksualiteit	Relaties en seksualiteit
Fysieke veiligheid	Fysieke veiligheid
Milieu en natuur ²	Binnenmilieu ²
Mediawijsheid	Mediawijsheid
Hygiëne	Hygiëne

² Dit thema staat centraal in dit verkenningsrapport.

3.1.2 De aanpak: een stappenplan voor scholen

De Gezonde School-aanpak sluit aan bij wat een school al doet aan gezondheid en maakt van alle losse activiteiten één geheel. Scholen doorlopen hierin drie fases welke voortkomen uit de PDCA cyclus³: voorbereiden, uitvoeren en evalueren. In de fase Voorbereiden bepalen scholen hun beginsituatie, stellen een werkgroep samen en kiezen een thema waar ze mee aan de slag gaan. In de fase Uitvoeren maakt de school een plan of een draaiboek en gaan ze integraal aan de slag met de vier pijlers van Gezonde School: educatie, signaleren, schoolomgeving en beleid. Hierdoor gaan ze op een structurele manier bezig met een gezonde leefstijl van hun leerlingen, zowel direct als vanuit een ondersteunende omgeving. En in de fase Evalueren wordt teruggekeken naar het proces en de resultaten en worden succes gevierd. Waarna een vignet kan worden aangevraagd en/of een volgend thema kan worden gekozen.

Binnen de pijler educatie voeren scholen een Gezonde School-activiteit uit. Dit zijn activiteiten die zijn ontwikkeld door een landelijk thema-instituut of een interventie-eigenaar op het gebied van gezonde leefstijl en die door een onafhankelijke commissie zijn beoordeeld op mate van effectiviteit. Het zijn lespakketten, omgevingsinterventies of ondersteunende middelen. 'Erkende' activiteiten zijn goed beschreven, theoretisch goed onderbouwd of effectief bewezen. Er wordt gebruik gemaakt van het erkenningssysteem voor interventies gezonde leefstijl⁴

3.1.3 Vignet Gezonde School

Om te laten zien dat één of meerdere thema's op orde zijn, kan een school een themacertificaat aanvragen. Het hebben van één themacertificaat leidt al tot het verkrijgen van een vignet Gezonde School. Met een vignet Gezonde School mag een school zich dan drie jaar lang een Gezonde School noemen en het bordje op de muur hangen. De aanvraag gebeurt digitaal via mijngezondeschool.nl. De criteria voor het themacertificaat zijn vastgesteld samen met de landelijke thema-instituten (LOT), gebaseerd op de vier pijlers en aangescherpt per thema. Voor veel scholen zijn deze thema criteria al leidend in hun aanpak van gezonde leefstijl en gezondheid in de school. Niet elke school vraagt een vignet aan ondanks dat ze mogelijk voldoen aan de criteria.

3.1.4 Ondersteuningsaanbod

Een school kan hulp inschakelen van een GSA van de GGD. Verder biedt de website gezondeschool.nl veel extra informatie over de aanpak, de erkende gezonde school activiteiten, de thema's en het vignet. Ook kunnen scholen ieder jaar (financiële) ondersteuning aanvragen via het Ondersteuningsaanbod Gezonde School. De scholen die dit toegekend krijgen, gaan een schooljaar lang aan de slag met één van de thema's van Gezonde School, waarbij ze financiële ondersteuning (€3000,-) krijgen en 10 uur advies van een GSA. De financiële ondersteuning kunnen scholen inzetten voor de vergoeding van taakuren Gezonde School-coördinator (GSC), de inzet van Gezonde School-activiteiten, de aanvraag van een vignet Gezonde School of het volgen van de opleiding tot Specialist Sportieve en Gezonde School⁵. De door de school aangestelde GSC wordt de contactpersoon voor een gezonde leefstijl op school en zal ook deskundigheidsbevordering moeten volgen in de vorm van scholing op het door de school gekozen thema. Sinds 2016 is een groei te zien in het aantal aanvragen voor het thema Milieu en natuur

³ De Plan-Do-Check-Act cyclus

⁴ Meer informatie over het erkenningssysteem van de interventies voor gezonde leefstijl op het po hier: www.gezondeschool.nl/primair-onderwijs/interventies-primair-onderwijs

⁵ Meer informatie over de opleiding Specialist Sportieve en Gezonde School is te vinden op de website van Gezonde School: www.gezondeschool.nl/advies-en-ondersteuning/post-hbo-opleiding-specialist-sportieve-en-gezonde-school

waarvoor het po Ondersteuningsaanbod kan aanvragen. Voor het relatief kleine thema Binnenmilieu (vo en mbo) is geen Ondersteuningsaanbod aan te vragen.

Tabel 2: Aantal toegekende aanvragen door po voor Ondersteuningsaanbod thema Milieu & Natuur

Jaar	Aantal toegekende aanvragen
2016	4
2017	8
2018	15
2019	34 ¹
2020	46 ¹

¹ het aantal aanvragen was hoger, aantal toekenningen is gemaximeerd vanwege beschikbare capaciteit en financiering

3.1.5 De thema's (Binnen)milieu en natuur

Binnen het thema Milieu en natuur (po) wordt van scholen gevraagd om aandacht te besteden aan het binnenmilieu (ventilatie, geluid, geur en stoffigheid), aan natuur (groen en gezond schoolplein) en bij te dragen aan het vergroten van het milieubewustzijn van de leerlingen. Voor het verkrijgen van een vignet Gezonde School wordt in ieder geval verlangd dat de school structureel aandacht aan de thema's besteed in de lessen, dat de onderwijsactiviteiten zijn vastgelegd in het beleidsplan en dat de school docenten de mogelijkheid biedt voor bij- of nascholing rond binnenmilieu, natuur en milieubewustzijn. Er wordt gestimuleerd om een groen schoolplein aan te leggen, afval te scheiden en om lopend of per fiets naar school te komen maar deze adviezen zijn niet onderbouwd. Er zijn twee erkende activiteiten beschikbaar voor dit thema, beiden richten zich op duurzame voeding, inhoudelijk is daar weinig informatie over beschikbaar.

Voor het thema Binnenmilieu (vo en mbo) is het niet mogelijk een vignet Gezonde School te behalen. Dit thema richt zich echt alleen op binnenmilieu van de school via luchtkwaliteit, temperatuur, geluid en schoonmaak. Er worden tips gegeven hoe het binnenmilieu te optimaliseren en de webpagina bevat doorverwijzingen naar digitale toolkit milieu en natuur van de GGD GHOR NL.

Vanwege de vele verzoeken voor opname van nieuwe onderwerpen bij het programma Gezonde School is in 2019 het Afwegingskader Gezonde School geïntroduceerd (zie Bijlage 1). Alle thema's moeten voldoen aan hierin vastgestelde criteria voor basisinformatie op de website, deelname aan het Ondersteuningsaanbod of het behalen van een vignet. De thema's (Binnen)milieu en natuur voldoen niet aan de criteria van het Afwegingskader. Een herziening van deze thema's is dan ook noodzakelijk.

3.1.6 Additionele financieringsvormen via Gezonde School

Scholen kunnen via www.mijngezondeschool.nl extra financiering aanvragen. Bijvoorbeeld voor ervaringsgerichte activiteiten (koken, moestuinieren, naar boer of bedrijf) vanuit het programma Jong Leren Eten (beschikbaar gesteld door het Ministerie van LNV), voor de aanschaf van Watertappunten op het schoolplein vanuit het Nationaal Preventieakkoord en extra lespakketten en gastlessen als uitvoering van het Stimuleringsprogramma Gezonde Relaties & Seksualiteit van het Ministerie van VWS.

3.2 Onderwijs voor natuur, milieu en duurzaamheid

Klimaatverandering, uitputting van grondstoffen, stijging van de zeespiegel, vervuiling en afname van de biodiversiteit, dit zijn slechts enkele van de mondiale problemen die vaak door de mens veroorzaakt zijn. Over de hele wereld worden mensen en overheden met deze ontwikkelingen en de gevolgen ervan geconfronteerd. De Duurzame Ontwikkelingsdoelen (*Sustainable Development Goals*; *SDG's*) zijn zeventien doelen om concreet werk te maken van deze uitdagingen en van de wereld een betere plek te maken in 2030. Ze zijn een mondiaal kompas voor uitdagingen als armoede, onderwijs en de klimaatcrisis. In Figuur 1 zijn deze *SDG's* weergegeven.

Figuur 1: Duurzame Ontwikkelingsdoelen (*Sustainable Development Goals*; *SDG's*)

De Verenigde Naties ziet *Education for Sustainable Development (ESD)* als essentiële factor voor het succesvol behalen van alle *SDG's*. In deze paragraaf gaan we in op hoe *ESD* in Nederland op dit moment aandacht krijgt.

3.2.1 Doelstelling

In 2005 beschreef UNESCO (als de leidende instantie van de Verenigde Naties op het gebied van *ESD*) dat *ESD* zich richt op het ontwikkelen van kennis, vaardigheden, houdingen en waarden die nodig zijn om een duurzame toekomst te scheppen (UNESCO, 2005). Dit maakt onderdeel van de *SDG's*, en is in subdoel 4.7 geformuleerd als “[...] er tegen 2030 voor zorgen dat alle leerlingen kennis en vaardigheden verwerven die nodig zijn om duurzame ontwikkeling te bevorderen, onder andere via vorming omtrent duurzame ontwikkeling en duurzame levenswijzen, mensenrechten, gendergelijkheid, de bevordering van een cultuur van vrede en geweldloosheid, wereldburgerschap en de waardering van culturele diversiteit en van de bijdrage van de cultuur tot de duurzame ontwikkeling.”

Deze omschrijving laat zien hoe breed de doelstelling van *ESD* is. Het gaat niet alleen om het verwerven van kennis en vaardigheden, maar ook om persoonsvorming die bijdraagt aan duurzame ontwikkeling. Hiervoor werkt elke leerling aan het ontwikkelen van een eigen kijk op zichzelf, de relatie met de ander en de relatie met de wereld en aan vraagstukken die er voor hem of haar toe doen. Daarbij gaat het er vooral ook om burgers in staat te stellen om op basis van kennis te handelen (duurzaam gedrag, als

burger en als professional) en te participeren in besluitvorming. In deze verkenning hanteren we voor dit geheel aan persoonlijke ontwikkeling de verwoording 'duurzame leefstijl'.

De ontwikkeling van een dergelijke maatschappelijke betrokkenheid vraagt om een aanpak die breder gaat dan een project of een les. Er is een andere, meer hybride leeromgeving en brede aanpak gewenst (Wals, 2015). Dit wordt mondiaal wel de *whole school approach* voor duurzame ontwikkeling genoemd.

3.2.2 Aanpak: *whole school approach*

Nationaal en internationaal wordt het concept *whole school approach* voor duurzame ontwikkeling als kapstok gebruikt om 'verduurzaming' op scholen te helpen organiseren en realiseren. Deze benadering gaat over de inhoud van de lessen, de vormen van didactiek, de eisen aan de bedrijfsvoering, de professionalisering van schoolpersoneel, het betrekken van de omgeving én de visie van de school op duurzaamheid die aan dit alles ten grondslag ligt. Zo vervult de school een voorbeeldrol voor een duurzame leefstijl en wordt de school een plek waar leerlingen duurzaam gedrag oefenen.

Figuur 2: Visuele weergave van de whole school approach (WSA). Uit: The Whole School Approach to Sustainability - Een integrale aanpak voor duurzame ontwikkeling in het onderwijs.

Education for Sustainable Development wordt in Nederland met verschillende begrippen aangeduid. Van oudsher wordt het begrip natuur- en milieueducatie (NME) veel gebruikt. Zowel wat betreft inhoud (van natuur, naar milieu, naar duurzaamheid en circulariteit), als wat betreft vorm (van educatie naar *whole school approach*) heeft dit werkveld zich ontwikkeld. Niet altijd passen de gebruikte begrippen precies bij de inhoud en vorm waarop gedoeld wordt. Ook natuur- en duurzaamheidseducatie (NDE), natuureducatie, duurzaamheidseducatie, duurzaam onderwijs, educatie voor duurzame ontwikkeling (EDO) en leren voor duurzame ontwikkeling (LvDO) worden gebruikt. Al deze begrippen leggen verschillende accenten op zowel inhoud, als vorm. In deze verkenning gebruiken we de term 'NMD-onderwijs'. Qua vorm bedoelen we hiermee een brede aanpak (WSA) en qua inhoud staan de SDG's centraal. Gezamenlijk moet dit leiden tot kennis, vaardigheden, houdingen en waarden die nodig zijn om bij te dragen aan duurzame ontwikkeling. Vanaf hier korten we dit af tot 'een duurzame leefstijl'.

Daarbij zijn we ons ervan bewust dat het begrip 'leefstijl' doorgaans smaller wordt opgevat dan hier wordt bedoeld.

3.2.3 Ondersteuning

In hoofdstuk 3.1.4 is beschreven hoe het ondersteuningsaanbod van Gezonde School eruit ziet. Op het gebied van natuur, milieu en duurzaamheid is er geen programma dat een dergelijke integrale samenhang verzorgt. Wel is er veel ondersteuningsaanbod beschikbaar. Hieronder lichten we toe welke ondersteuning er is.

Op veel scholen die structureel aandacht besteden aan natuur, milieu en duurzaamheid, is er iemand aangesteld die de kar trekt. Je kan deze persoon vergelijken met de Gezonde School-coördinator binnen de Gezonde School-aanpak. Net als bij Gezonde School is het vaak een docent. Ook zijn er scholen waar deze functie wordt vervuld door een teamleider of door een schoolleider. Bij grotere scholengroepen komt het soms ook voor dat er één duurzaamheidscoördinator wordt aangesteld voor de hele groep, die daarnaast dan ook geen andere rollen binnen de school hoeft te vervullen. Binnen het programma Eco-Schools is het verplicht dat de school een Eco-Schools coördinator aanstelt. Deze coördinatoren zijn bekend bij de landelijke organisatie.

Veel scholen die aan de slag willen met verduurzaming, zoeken daarbij hulp van externen. Het landelijke netwerk van centra voor natuur- en milieueducatie (NME) vervult daarin van oudsher een belangrijke rol. Er is niet één specifieke vakopleiding of vakvereniging voor NME in Nederland. Je komt in dit werkveld professionals tegen met de meest uiteenlopende achtergronden. Veel NME-organisaties zijn aangesloten bij Vereniging GDO (Gemeenten voor Duurzame Ontwikkeling). Op het gebied van natuur is IVN (Instituut voor Natuureducatie) een grote speler. Voor ondersteuning op specifieke thema's, zoals afval, energie of voedsel, kunnen scholen bij nog veel meer organisaties terecht. Hierbij valt te denken aan educatief aanbod van afvalinzamelaars, energieleveranciers, NGO's en bedrijven. Ook zijn er veel zzp'ers actief op het gebied van NMD-onderwijs. Binnen de coöperatie Leren voor Morgen vinden steeds meer van deze spelers elkaar. Actieve netwerken van leerkrachten en docenten die van onderop invulling geven aan NMD-onderwijs, nemen een centrale plek in binnen de coöperatie Leren voor Morgen. Het gaat dan met name om de netwerken Duurzame Pabo (inclusief po), Duurzaam MBO, Katapult, Teachers for Climate, Studenten voor Morgen.

De veelheid aan betrokken organisaties brengt een even grote veelheid aan lespakketten en activiteiten met zich mee. In het informatiesysteem 'GroenGelinkt' is dit lange tijd verzameld. Per 1 juli 2020 is GroenGelinkt gestopt. De content van GroenGelinkt wordt momenteel ondergebracht bij Kennisnet, de publieke organisatie voor onderwijs en ICT. Kennisnet voert een kwalitatieve selectie uit, wat betekent dat niet alles wordt overgenomen. Coöperatie Leren voor Morgen en Vereniging GDO zullen samen met Kennisnet bepalen welke kwaliteitscriteria gehanteerd worden en of er een keurmerk gehanteerd gaat worden. Er zijn in het verleden verschillende instrumenten ontwikkeld die daarvoor een basis bieden.

Naast kwaliteitskeurmerken voor leermiddelen en activiteiten, zijn er ook diverse instrumenten om de kwaliteit of ontwikkeling van een school als geheel in kaart proberen te brengen. Sinds 2003 is het programma Eco-Schools beschikbaar voor Nederland. Binnen dit programma werken scholen (po, vo en mbo) met een procesaanpak toe naar het keurmerk de 'Groene Vlag'. Met de 'SustainaBul' worden deelnemende onderwijsinstellingen beoordeeld met behulp van een vragenlijst verdeeld in de thema's duurzaamheid in het onderzoek, onderwijs, de bedrijfsvoering en de integrale benadering. Dit

instrument is ontwikkeld voor het hoger onderwijs en inmiddels ook beschikbaar voor het mbo. Duurzaamheid is ook onderdeel van de thema's die centraal staan in het UNESCO-scholenprogramma (po, vo, mbo en ho).

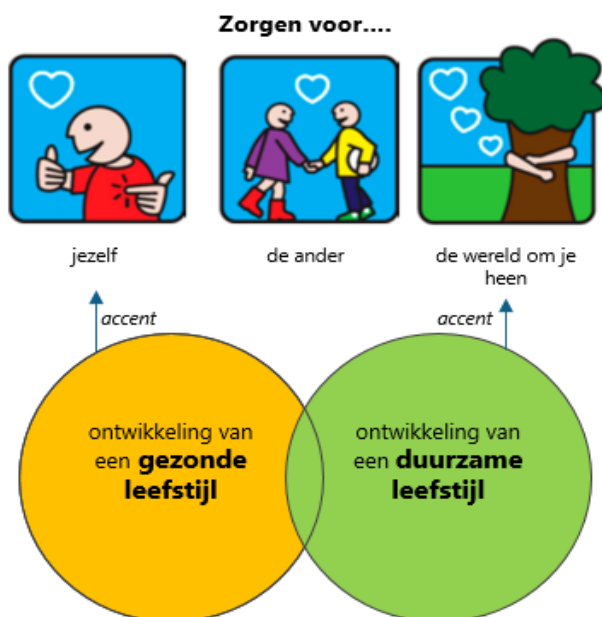
Om hieraan invulling te geven, is vaak budget nodig. De mogelijkheden voor publieke financiering zijn vaak sterk afhankelijk van lokaal of regionaal beleid. De verschillen tussen gemeenten waar het beleid voor NMD-onderwijs betreft, zijn groot. Daarnaast zijn er soms regionale, provinciale of landelijke subsidies of stimuleringsregelingen beschikbaar.

3.3 Relatie tussen werken aan gezonde en duurzame leefstijl in het onderwijs

In hoofdstuk 3.1 is toegelicht hoe het programma Gezonde School scholen helpt bij het stimuleren van een gezonde leefstijl van leerlingen en studenten. Hoofdstuk 3.2 is ingegaan op hoe scholen worden ondersteund in het voorleven en bevorderen van een duurzame leefstijl. Hieronder duiden we kort hoe deze twee doelstellingen zich tot elkaar verhouden.

Gezonde leefstijl versus duurzame leefstijl

Een gezonde leefstijl heeft alles te maken met goed zorgen voor jezelf. Ook de zorg voor anderen komt al snel in beeld, bijvoorbeeld wanneer het gaat over welbevinden of bij relaties en seksualiteit.

Figuur 3: Accenten gezonde en duurzame leefstijl

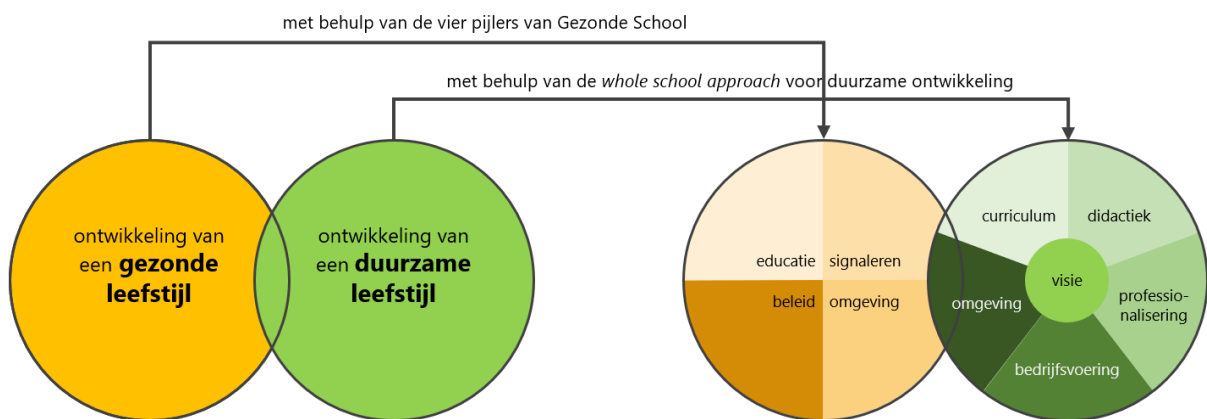
Het accent van een duurzame leefstijl ligt veelal bij de zorg voor de wereld om ons heen. Het betreft de zorg voor ons water, het land waarvan je eet, de lucht die je inademt. Wanneer je leert om daarvoor te zorgen, zorg je ook goed voor een ander (de toekomstige generatie) maar ook voor jezelf (je toekomstige zelf). Een gezonde leefstijl en duurzame leefstijl hebben het 'zorgen voor' gemeenschappelijk. Het verschil zit vooral in de inhoudelijke oriëntatie, in de resultaten van het gewenste gedrag en de tijdspanne van het gedrag waarop de resultaten verwacht kunnen worden.

Gezonde School-aanpak versus whole school approach

In hoofdstuk 3.1 is toegelicht welke pijlers de Gezonde School-aanpak omvat om scholen te helpen bij het stimuleren van een gezonde leefstijl. Voor het bevorderen van een duurzame leefstijl wordt wereldwijd de *whole school approach* aangeraden. Deze 'kapstok voor duurzaamheid' op scholen sluit qua methodiek heel goed aan bij de vier centrale pijlers van Gezonde School.

In

Figuur 4 is dit schematisch weergegeven. De doelstelling en pijlers van Gezonde School zijn weergegeven in het **geel**. De doelstelling van NMD-onderwijs en de *whole school approach* zijn weergegeven in het **groen**.

Figuur 4: Werken aan gezonde leefstijl en duurzame leefstijl in het onderwijs

4. Resultaten

Voor de uitvraag bij de achterban was een eerste belangrijke stap om een propositie uit te schrijven welke de mogelijkheden belicht om natuur, milieu en duurzaamheid aan te bieden aan het onderwijs in Nederland (zie hoofdstuk 2.1). In paragraaf 4.1 wordt deze propositie, verder toegelicht. In de tweede paragraaf volgt een specificatie van de respondenten. De resultaten van de consultatie onder deze respondenten en het literatuuronderzoek volgen daarna. Omwille van de omvang van de data is gekozen om per paragraaf data te leveren per vraagstuk, om de informatie zo gestructureerd en overzichtelijk mogelijk aan te bieden.

4.1 Propositie bestaande uit toekomstige varianten

In paragraaf 3.2 is geschetst hoe momenteel invulling wordt gegeven aan natuur, milieu en duurzaamheid (NMD) op scholen. Daarbij valt op dat het NMD-werkveld in opzet grote overeenkomsten vertoont met hoe het programma Gezonde School is ingericht. De doelstellingen die centraal staan, de brede aanpakken die daartoe worden ingezet en de actoren die daarin sleutelrollen vervullen (interne coördinatoren, externe adviseurs) vertonen veel gelijkenissen. Parallel aan de Gezonde School is de projectgroep voor de propositie daarom uitgegaan van een hypothetisch nieuw landelijk programma "Duurzame School" waarin al deze initiatieven een plek krijgen. De uitgewerkte varianten laten voornamelijk zien wat de rol en de werkwijze is van beide programma's (Gezonde School en "Duurzame School") en hoe deze zich tot elkaar zouden kunnen verhouden.

Er zijn vier varianten ontwikkeld. De vier varianten hebben een werktitel gekregen, te weten: tweeling, goede burens, huisgenoten en partners (zie Tabel 3). Hieronder is elk van de varianten toegelicht.

Tabel 3: Vier varianten van afstemming en samenwerking Gezonde School (geel) en "Duurzame School" (groen)

Variant A: "Tweeling"	Variant B: "Goede burens"	Variant C: "Huisgenoten"	Variant D: "Partners"
 <p>We vertonen grote overeenkomsten, maar we leven onze eigen levens. We kletsen af en toe bij, maar wonen apart en hoeven geen verantwoording aan elkaar af te leggen over keuzes die we in huis maken.</p>	 <p>We hebben allebei ons eigen huis, dat eenzelfde opzet heeft, maar helemaal naar eigen smaak wordt ingericht. Keuzes die invloed hebben op de ander, zoals het vervangen van de schutting, maken we samen.</p>	 <p>We moderniseren het huis waarin we samen wonen, en ieder onze eigen kamer(s) hebben. Gemeenschappelijke ruimten richten we samen in, en onze eigen kamer(s) zijn ons eigen terrein.</p>	 <p>We wonen samen in een huis en richten het samen in en we delen alle faciliteiten. Grote keuzes maken we samen. Natuurlijk hebben we ook onze eigen levens, maar het uitgangspunt is dat we samenleven.</p>

Variant A: Tweeling

Het programma Gezonde School blijft bestaan zoals het is maar het thema Milieu & natuur voor het po en het thema Binnenmilieu voor het vo en mbo vervalt. Er komt een apart programma 'Duurzame School', waarin een groot gedeelte van de programmastructuur en infrastructuur van Gezonde School wordt gekopieerd. Een school kan kiezen voor deelname aan het programma Gezonde School, de Duurzame School of aan allebei. Er is geen overlap in de inhoud van de programma's. GSA's verwijzen scholen met wensen op duurzaamheid altijd door naar andere meer relevante organisaties. Onderwerpen kunnen in beide programma's voorkomen, bijvoorbeeld voeding, maar het vertrekpunt en doel ervan is, de ontwikkeling van een gezonde leefstijl versus een duurzame leefstijl. Het nieuwe programma Duurzame School gaat werken met professionals uit het werkveld NMD die scholen adviseren en ondersteunen bij de uitvoer van een planmatige en integrale aanpak van natuur, milieu en duurzaamheid. Er is tussen de beide programma's geen georganiseerde samenwerking. De financiering van dit nieuw te ontwikkelen programma staat los van de financiering van Gezonde School. Er komt een parallelle stuurgroep voor het programma de 'Duurzame School' bijvoorbeeld met PO-Raad, VO-raad, MBO Raad, RIVM, IVN en de Coöperatie Leren voor Morgen (of SME namens de Coöperatie Leren voor Morgen).

Variant B: Goede burens

Het programma Gezonde School en haar organisatievorm blijft bestaan, er vinden geen grote wijzigingen plaats in uitgangspunten of werkwijze. Het thema Milieu & natuur voor het po en het thema Binnenmilieu voor het vo en mbo worden geactualiseerd. Er komt geen thema-certificaat voor deze thema's. Willen scholen meer dan kan een nieuw op te richten programma 'Duurzame School' ondersteunen. Voor dit programma 'Duurzame School' wordt de programmastructuur en infrastructuur van Gezonde School gekopieerd. De programma's vertonen verder beperkte overlap; binnen Gezonde School bestaat een thema gericht op NMD-onderwijs en binnen 'Duurzame School' bestaat een thema gericht op gezondheid en gezonde leefstijl. Een school kan kiezen voor deelname aan het programma Gezonde School, de Duurzame School of aan allebei. Uitwerking van planmatige aanpak en kwaliteitscriteria lijken op elkaar. Mogelijk kan deelname aan de een, gedeeltelijke 'vrijstelling' opleveren voor de ander op bepaalde thema's. Er zijn Gezonde School-coördinatoren en Duurzame School-coördinatoren op de scholen. Beide krijgen hun eigen deskundigheidsbevorderingstraject. Het nieuwe programma Duurzame School gaat werken met professionals uit het werkveld NMD (o.a. NME-centra) die scholen adviseren en ondersteunen bij de uitvoer van een planmatige en integrale aanpak van natuur, milieu en duurzaamheid. De adviseurs vanuit beide domeinen kennen elkaar en weten elkaar te vinden wanneer nodig of handig. Net als Gezonde School zoekt 'Duurzame School' samenwerking met kennispartners op (sub-)thema's, ook is er met regelmaat afstemmingsoverleg tussen de stuurgroepen. Er komt meer structurele landelijke financiering voor het programma 'Duurzame School' en mogelijk voor extra ondersteuning op thema's van Gezonde School.

Variant C: Huisgenoten

Er komt een 'duurzaamheidssausje' over het programma Gezonde School. De kern van Gezonde School gaat meebewegen met de veranderende vraag en dynamiek in de samenleving: het programma richt zich niet meer alleen op gezonde leefstijl maar ook op de verbinding met een toekomstbestendige duurzame leefstijl. Hiermee speelt het programma in op de bredere behoefte van scholen en de samenleving om aandacht te besteden aan duurzaamheids-vraagstukken. De thema's van Gezonde School beschrijven (waar mogelijk) naast de gezondheidsaspecten óók de duurzaamheidsaspecten. Er komt een apart programma 'Duurzame School', waarin de programmastructuur en infrastructuur van

Gezonde School wordt gekopieerd. Duurzame School en Gezonde School werken landelijk en regionaal nauw samen. Een school kan kiezen voor deelname aan het programma Gezonde School, de Duurzame School of aan allebei. Er is een grote overlap in de organisatie en processen van de programma's. De vraag is of deelname aan beide logisch zou zijn. Gezonde School-coördinatoren en Duurzame School-coördinatoren werken nauw samen of zijn dezelfde persoon. De ondersteuning van het programma Gezonde School voor scholen wordt uitgebreid naar activiteiten en thema's die passen binnen het domein Duurzaamheid. De Gezonde School-adviseurs van de GGD (GSA's) krijgen hiervoor deskundigheids-bevorderende activiteiten aangeboden. Er komen duurzame school-adviseurs/coaches volgens de standaarden van Gezonde School (GSA's). Het programma Gezonde School gaat actief op zoek naar samenwerking op alle thema's waar overlap mogelijk is. Op alle overlappende thema's wordt samenwerking gezocht met partijen die aan 'het stuur staan', idem m.b.t. financiering. Er komt meer structurele landelijke financiering voor het programma 'Duurzame School' en mogelijk voor extra ondersteuning op thema's van Gezonde School.

Variant D: Partners

Het programma krijgt een nieuwe naam, waarin Duurzame School gelijkwaardig is aan Gezonde School, bijvoorbeeld 'Gezonde en Duurzame School'. Het Afwegingskader Gezonde School wordt bijgesteld: bijdrage aan gezonde leefstijl verandert in bijdrage aan gezonde én duurzame leefstijl. De school werkt integraal aan gezondheid en duurzaamheid en kan hierop middels één planmatige integrale systematiek vignetten toegekend krijgen, extra subsidies aanvragen en kwalitatief hoogwaardige lesmaterialen vinden. Elke school heeft een coördinator voor Gezondheid en Duurzaamheid, die getraind wordt op beide domeinen. Ook de adviseur/coach van de school ondersteunt de school op het gebied van zowel gezondheid, als duurzaamheid. Dus: de GSA'er krijgt ook NME-expertise óf de NME-professional krijgt ook GSA-expertise óf zij roepen elkaars hulp in waar nodig. De huidige Stuurgroep en projectteam Gezonde School wordt uitgebreid met experts van het RIVM en de Coöperatie Leren voor Morgen. Als opdrachtgevers / financiers voor het programma sluiten bijvoorbeeld ministeries I&W en EZK aan bij VWS, OCW, SZW en LNV. Er wordt gezamenlijk meerjarig geprogrammeerd en gewerkt aan een landelijke toekomstbestendige borging van Gezondheid en Duurzaamheid in het DNA van alle scholen.

4.2 Respondenten

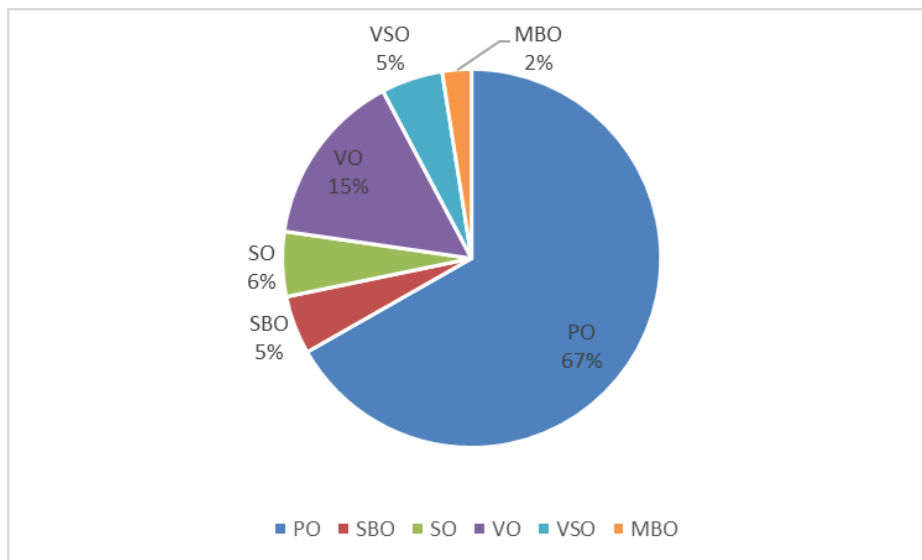
Voor de consultatie zijn vier groepen respondenten bevroegd. Deze respondenten vertegenwoordigen scholen die meedoen aan het programma Gezonde School, scholen die meedoen aan het programma Eco-Schools en externe ondersteuners uit beide hoeken (GGD en NME):

- Gezonde School-coördinatoren (GSC's), de contactpersonen van scholen die meedoen aan het programma Gezonde School.
- Gezonde School-adviseurs (GSA's), ondersteuners van scholen bij het programma Gezonde School, werkzaam bij lokale GGD instellingen.
- Eco-Schools contactpersonen, deze vertegenwoordigen scholen die meedoen aan het programma Eco-Schools.
- NME-professionals, externe ondersteuners van scholen bij natuur- en milieueducatie en duurzaamheidseducatie.

Er zijn 2316 scholen gemaïld die zich in de afgelopen twee jaar hadden geregistreerd bij het programma Gezonde School voor het Ondersteuningsaanbod of voor het verkrijgen van een vignet. Hiervan waren 91 adressen niet meer in gebruik. Tevens is de vragenlijst naar het gebruikerspaneel van Gezonde School

gemaald (n=75). Er zijn 360 vragenlijsten van scholen retour gekomen (15,5%). Met een betrouwbaarheid van 95% en een foutmarge van 5% is dit aantal representatief. Alle gewenste schooltypen (po, sbo, vo, so, vso en mbo) zijn bereikt. Het primair onderwijs was met 67% oververtegenwoordigd (zie figuur 4). Ruim 23% van de respondenten was Gezonde School-coördinator, 22% docent/leerkracht, en ruim 17% van de respondenten vervulde de functie van rector of directeur. Slechts één van de respondenten was ook Eco-Schools coördinator

Van de scholen had 80% reeds een vignet Gezonde School behaald, waarvan 2% een vignet Natuur en Milieu of Binnenmilieu. Het merendeel van de scholen had een vignet Voeding of Beweging en sport. Van de 327 Gezonde School-adviseurs in Nederland hebben er 30 de digitale vragenlijst ingevuld en zijn er met acht Gezonde School-adviseurs semigestructureerde telefonische interviews gehouden (11,6%). De Gezonde School-adviseurs waren afkomstig van 20 GGD-en verdeeld over Nederland, zowel stedelijk als regionaal, en werkten met en voor alle schooltypen.

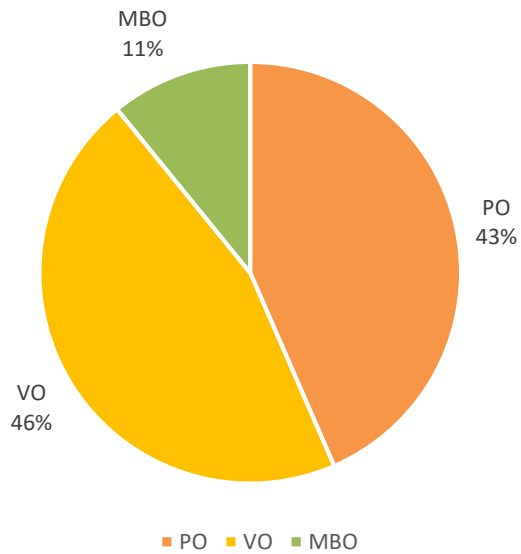

Figuur 5: Verdeling respondenten Gezonde School over schooltypen

De vragenlijst voor scholen die deelnemen aan het programma Eco-Schools is uitgezet onder alle 128 Eco-Schools contactpersonen. Van hen heeft 34% de vragenlijst ingevuld. Dit aantal is helaas niet representatief. Twee derde van de respondenten is docent, 12% schoolleider⁶ en 12% directeur⁷. Daarnaast is bijna de helft van de respondenten coördinator van het programma Eco-Schools binnen de school. Alle onderwijsniveaus zijn vertegenwoordigd, met het zwaartepunt bij po (43%) en vo (46%) (zie figuur 5).

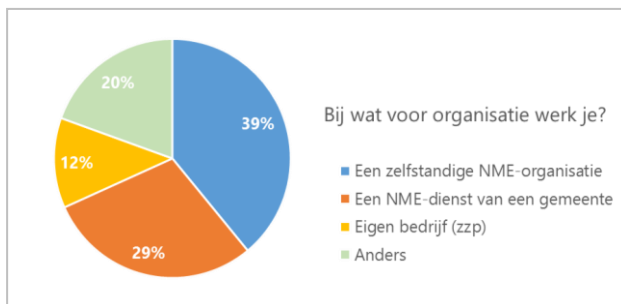
⁶ Onder schoolleider verstaan we ook afdelingsleider, teamleider en coördinator.

⁷ Hieronder verstaan we ook rector.

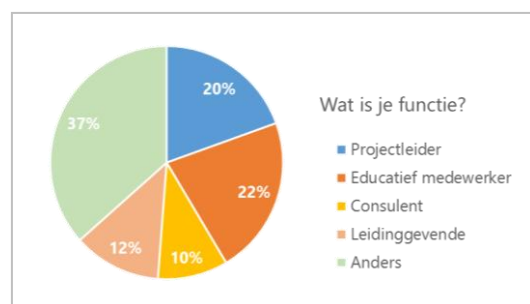

Figuur 6: Verdeling respondenten Eco-Schools over schooltypen

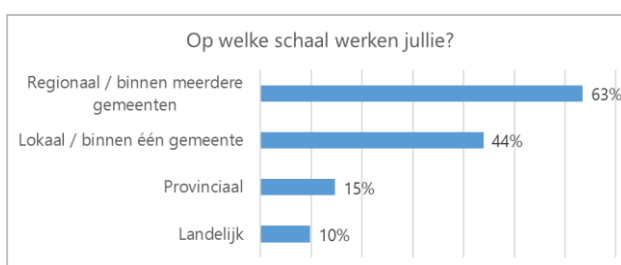
De vragenlijst voor het NME-werkveld is uitgezet onder circa 100 professionals werkzaam in de natuur- en milieueducatie of duurzaamheidseducatie. De enquête is verzonden aan Eco-Schools begeleiders, die allen werkzaam zijn bij een NME-centrum, en onder NME-organisaties en zelfstandige NME-professionals door heel Nederland; 45% van hen heeft de vragenlijst ingevuld. Deze NME-professionals en de organisaties die ze vertegenwoordigen richten zich op alle onderwijsniveaus, met het zwaartepunt bij het po (100%). De NME-professionals werken vooral op regionale schaal. Figuren 6-10 geven een indruk van deze groep respondenten.

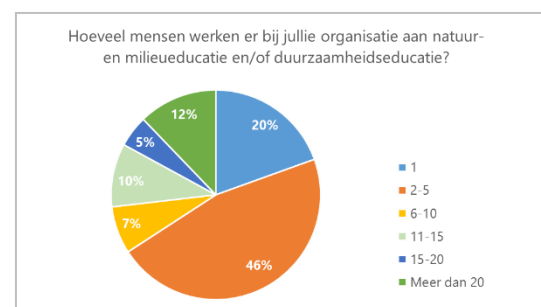
Figuur 7: Type organisatie respondenten NME-werkveld

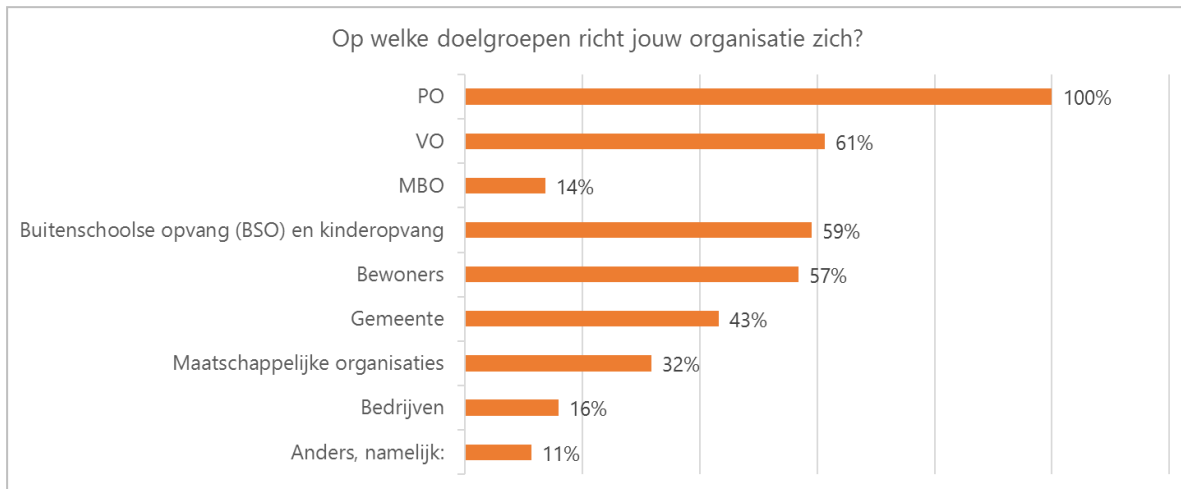
Figuur 8: Functie respondenten NME-werkveld

Figuur 9: Bereik respondenten NME-werkveld

Figuur 10: Grootte NME-organisatie of -afdeling

Figuur 11: Doelgroepen respondenten NME-werkveld

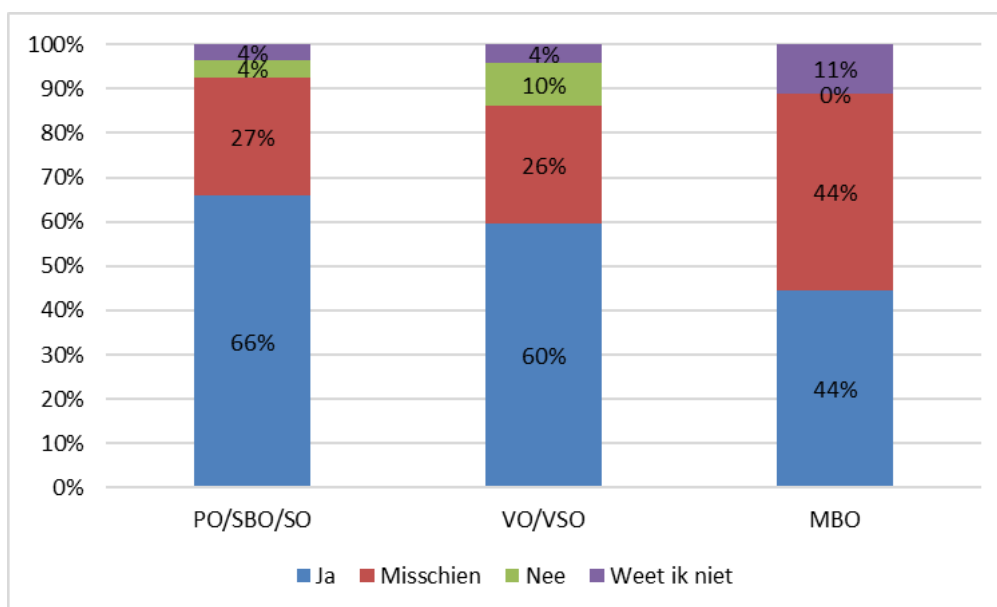
4.3 Draagvlak voor natuur, milieu en duurzaamheid in Gezonde School

De eerste onderzoeksvraag van dit onderzoek was: *Is er draagvlak voor integratie van natuur, milieu en duurzaamheid in het programma Gezonde School onder scholen, Gezonde School-adviseurs en professionals op het gebied van natuur-, milieu- en duurzaamheid onderwijs?*

De belangrijkste resultaten volgen hier onder.

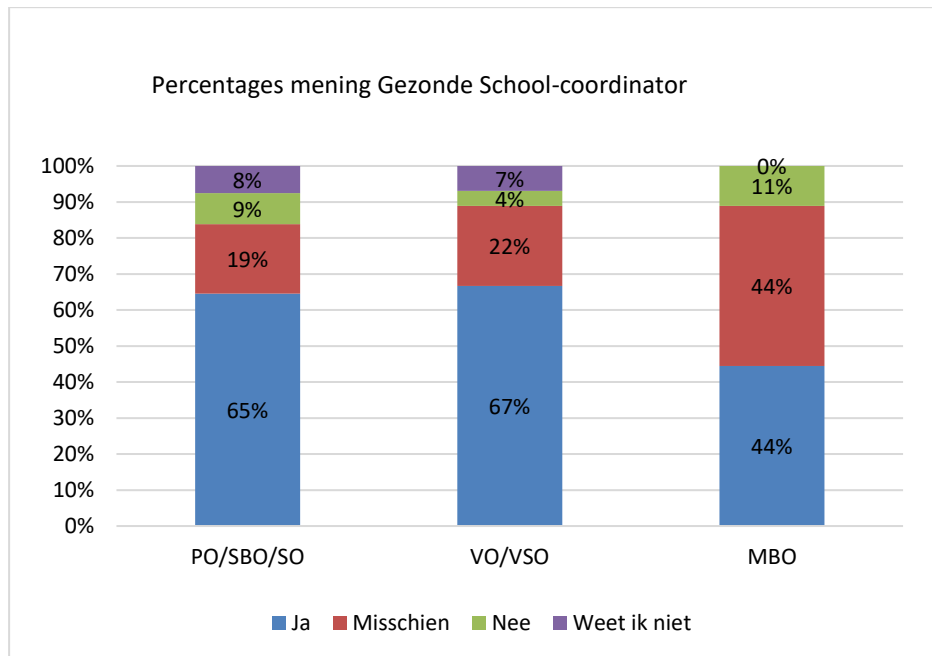
4.3.1 Draagvlak onder scholen

Het merendeel van de ondervraagde respondenten van de scholen van het programma Gezonde School in het po en vo (respectievelijk 66% en 60%) is van mening dat Gezonde School een logische plek is voor ondersteuning op de thema's natuur, milieu en duurzaamheid (NMD) (zie figuur 11). Bij het mbo was dat percentage met 44% beduidend minder. Er was in het mbo wel meer twijfel dan in het po en vo over de logica van de onderwerpen binnen het programma Gezonde School (44%).

Figuur 12: Is Gezonde School een logische plek voor ondersteuning op de thema's duurzaamheid, natuur en milieu (breder dan binnenmilieu)?

De meerderheid van de Gezonde School-coördinatoren in het po (65%) en vo (67%) vindt dat wanneer Gezonde School het thema natuur, milieu en duurzaamheid opneemt dat er dan een themacertificaat natuur, milieu en duurzaamheid moet komen binnen Gezonde School. Bij het mbo is dat met 44% minder, hier is het percentage dat 'misschien' antwoord even groot (44%, zie figuur 13).

Figuur 13: Percentages mening Gezonde School coördinatoren over de mogelijkheid voor een themacertificaat voor een thema NMD.

Eco-Schools scholen geven aan dat naast duurzaamheid ook gezondheid voor hen een belangrijk thema is. De meeste scholen werken aan beide thema's. Zo doet 56% van de bevroegde Eco-Schools scholen ook mee aan het programma Gezonde School. Medewerkers die werken aan het verduurzamen van de school en het onderwijs zoeken regelmatig de verbinding met gezondheid op. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de onderstaande antwoorden van de Eco-Schools respondenten. Een programma waarin gezondheid en duurzaamheid bij elkaar komen is Jong Leren Eten. Ook is het voor een biologiedocent logisch om met beide thema's bezig te zijn.

'Eco-Schools en Gezonde School zijn gekoppeld in één gezamenlijk team.'

'Met de werkgroep van Eco-Schools bedenken wij ook projecten en acties voor een gezonde school/leefomgeving.'

'Gezonde school-veilige school-Eco-Schools horen onlosmakelijk (voor ons) bij elkaar en zijn in samenhang onderdeel van ons curriculum.'

4.3.2 Draagvlak onder adviseurs

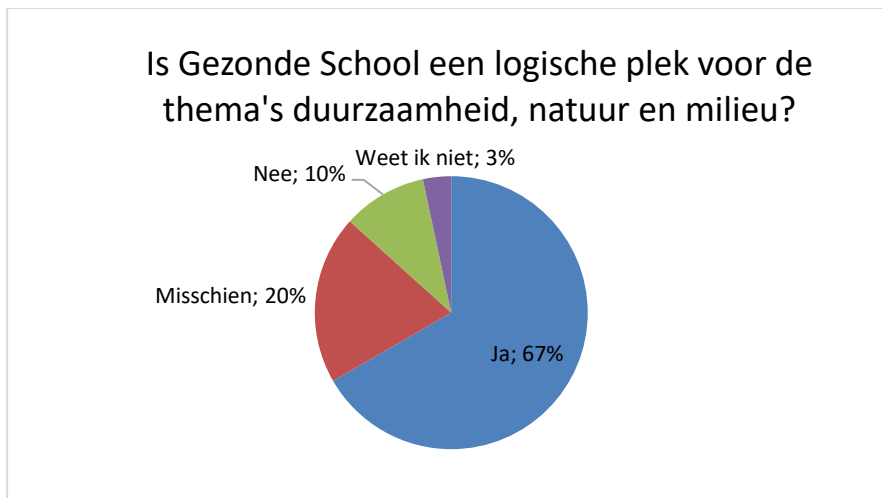
De meerderheid van de GSA's vindt Gezonde School een logische plek voor ondersteuning op de thema's natuur, milieu en duurzaamheid (67%). Uit de gesprekken met de GSA's blijkt dat zij al regelmatig verzoeken van scholen krijgen om informatie of ondersteuning op deze thema's te geven. Ook al zijn ze geen inhoudelijk experts, ze hebben binnen de gemeente wel contacten om scholen naar door te verwijzen, naar de NME-centra, naar Eco-Schools, een milieu expert van de GGD of iemand bij de gemeente. De GSA's zien het ook als hun taak om als contactpersoon van GGD en gemeente die rol te vervullen, bovendien kennen ze de scholen en de schoolomgeving vaak al goed en weten ze waar

mogelijkheden liggen. Ze zien ook dat scholen hen (h)erkennen als het brede aanspreekpunt van allerlei onderwerpen die op het onderwijs afkomen.

*"De thema's duurzaamheid, natuur en milieu, en gezondheid zijn gewoon met elkaar verweven"
"[...]de groene omgeving (in en om de school) is gelinkt aan de gezondheid, stressgevoelens en het welbevinden van leerlingen..."*

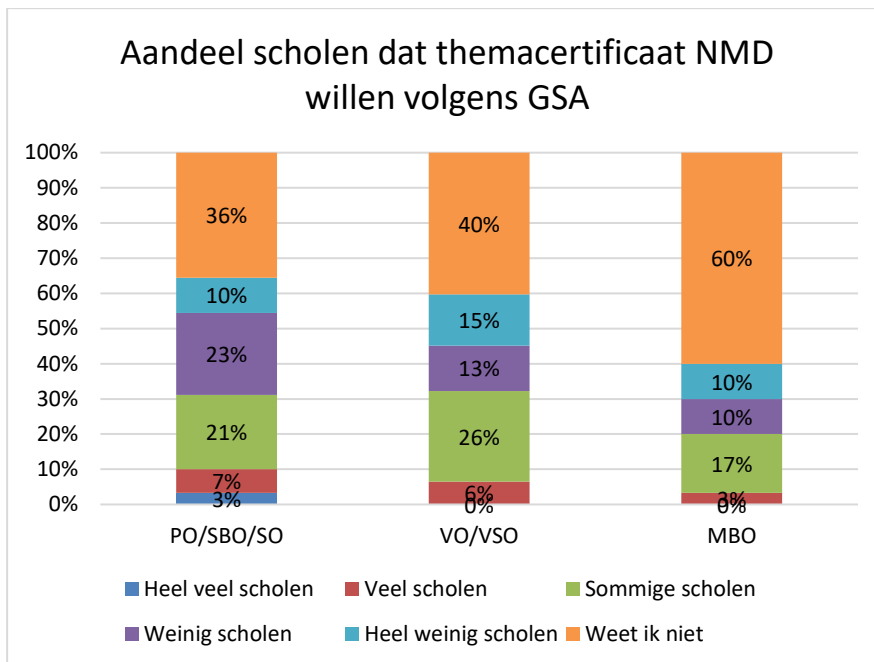
"Het binnenmilieu van een school is direct verbonden aan de gezondheid en het welbevinden van de leerlingen".

"[...] en natuurlijk heeft gezonde voeding ook een link met natuur en milieu, denk aan de moestuinen, is nu vaak grijs gebied waar die onder vallen, maar helpt gewoon bij thema voeding".

Figuur 13: Aandeel GSA dat gezonde school een logische plek vindt voor de thema's duurzaamheid, natuur en milieu

De twijfel bij de Gezonde School-adviseurs komt voornamelijk doordat al veel andere organisaties zich met deze thema's bezighouden. Genoemd worden IVN, Eco-Schools en NME-organisaties. Ook wordt genoemd dat de thema's niet passen bij de communicatie-uitingen van Gezonde School ("Gezonde Scholen Presteren Beter") of dat het niet aansluit bij kennis en vaardigheden van sommige GSA's 'die ook jeugdverpleegkundigen zijn bij de GGD', maar wel weer heel goed bij andere afdelingen van de GGD. Bijna driekwart van de GSA's (73%) vindt dat er voor deze thema's ook een themacertificaat moet komen. Echter, de verwachting van de GSA's over hoeveel scholen dit themacertificaat dan aan gaan vragen is niet heel eenduidig zoals blijkt uit figuur 14. Sommige scholen zouden het aanvragen, maar er is ook een groot aandeel GSA's dat het niet weet.

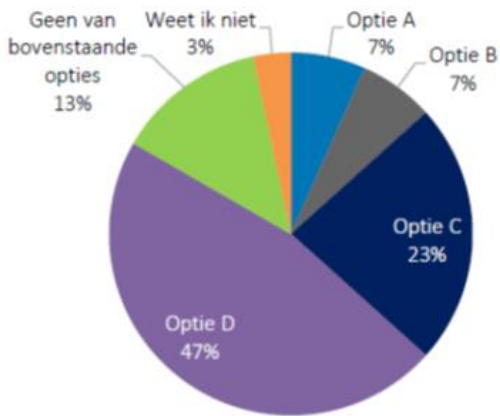

Figuur 14: Voorkeur Gezonde School-adviseurs

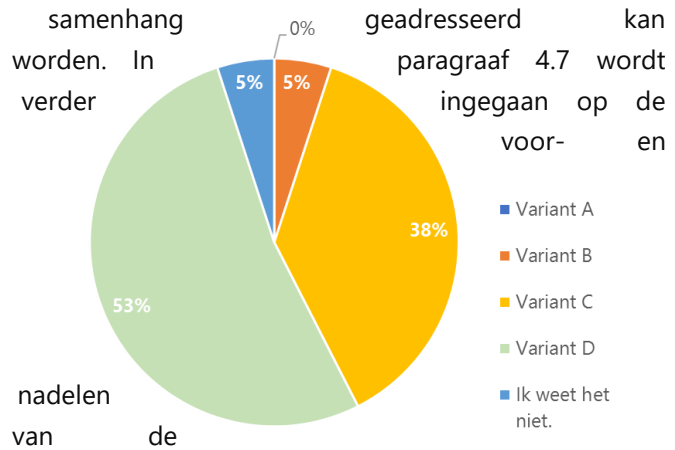
Er is een groot aandeel 'weet ik niet' bij mbo's. De GSA's geven aan dat zij minder frequent of soms zelfs geen contact hebben met mbo's doordat zij geen mbo's in de regio hebben of het contact hiervan is belegd bij een andere GSA. Er wordt aangegeven dat er nu niet vaak aanvragen zijn voor ondersteuning voor het thema Milieu en natuur, dan wel voor Binnenmilieu. De GSA's zien wel dat dit een vervolghetema is nadat een school al het themacertificaat Voeding of Sport en Bewegen heeft gehaald.

De link met bestaande Gezonde School thema's is groot en de integrale aanpak van Gezonde School vraagt ook om meer verbreding. De GSA's verwachten ook dat er steeds meer verzoeken komen om ondersteuning op NMD. Daarnaast heeft 70% van de GSA's een voorkeur voor een verregaande mate van integratie (variant C en D). Zij vinden het belangrijk dat het scholen makkelijker moet worden gemaakt en niet moeilijker door weer iets anders op te richten. Eén GSA gaf nog expliciet aan dat deze thema's landelijk moeten worden opgepakt, en niet alleen lokaal via lokale initiatieven.

Eco-Schools worden bij het werken aan thema's op het raakvlak van duurzaamheid en gezondheid vooral ondersteund door hun Eco-Schools begeleider of door het lokale NME-centrum. De Eco-Schools begeleider is vaak ook een NME-professional die lokaal werkzaam is. Ook deze professionals uit het werkveld NME en duurzaamheidseducatie zien de integratie van beide thema's als logisch. De overgrote meerderheid heeft voorkeur voor een vergaande mate van integratie: 90% kiest voor scenario C of D. Gezondheid en duurzaamheid hebben in hun ogen een groot raakvlak, dat het beste gezamenlijk en in

verschillende varianten.

Figuur 15: Voorkeur Gezonde School-adviseurs

Figuur 16: Voorkeur NME-werkveld

4.3.3 Samenvatting van draagvlak voor NMD

Uit de antwoorden blijkt dat er draagvlak is voor integratie van natuur, milieu en duurzaamheid in Gezonde School, zowel onder scholen als onder ondersteuners. Dit blijkt uit de voorkeur voor de varianten met een grotere mate van integratie en uit het draagvlak voor een themacertificaat voor natuur, milieu en duurzaamheid binnen het programma Gezonde School. Tenslotte proberen scholen in de praktijk duurzaamheid en gezondheid al (op eigen initiatief) aan elkaar te koppelen. Dit wijst erop dat het vanuit de school gezien logisch is om het verband te leggen tussen beide thema's.

Het merendeel van de scholen die meedoen aan Gezonde School is van mening dat er voor natuur, milieu en duurzaamheid een themacertificaat moet komen. De ondersteuners van scholen, zowel GSA's als NME-professionals, hebben voorkeur voor de varianten C en D. Ook vinden de GSA's Gezonde School een logische plek voor aandacht voor natuur, milieu en duurzaamheid. Bijna driekwart van hen vindt bovendien dat er hiervoor themacertificaat moet komen.

4.4 Thema verkenning ten behoeve van integratie in Gezonde School

Het tweede vraagstuk van deze verkenning was: *Welke NMD-thema's en onderwerpen lenen zich goed voor integratie in Gezonde School en welke minder of niet?* Er is door de projectgroep voorafgaand aan de onderzoeken een lijst van onderwerpen samengesteld vanuit de overkoepelende thema's natuur, milieu en duurzaamheid (zie Tabel 4). Deze onderwerpen zijn leidend geweest zijn voor de verdere verkenning.

Tabel 4: Gekozen onderwerpen van natuur, milieu en duurzaamheid op scholen

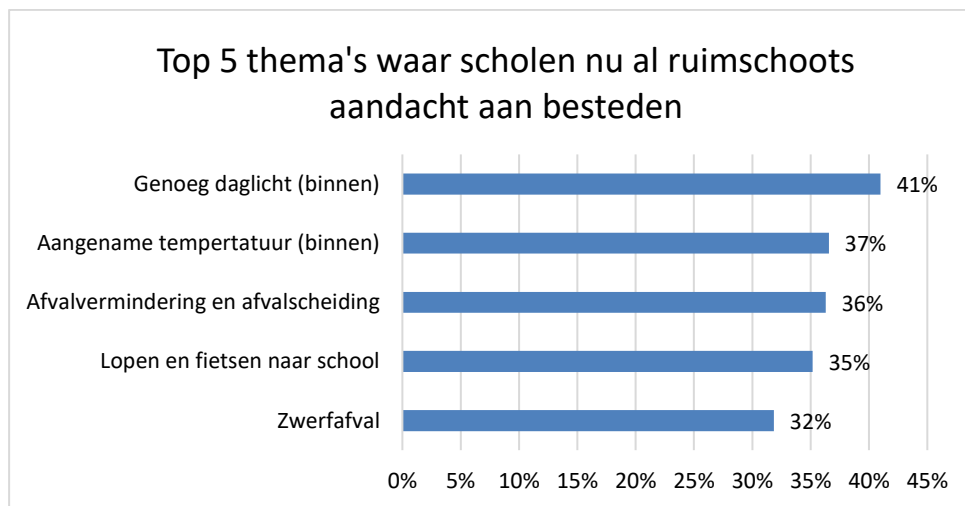
• Groene schoolpleinen (buitenlokaal)	• Aanpassen aan het veranderende klimaat*
---------------------------------------	---

• Biodiversiteit/ecosysteemdiensten*	• Duurzaam inkopen*
• Moestuinen/schooltuinen	• Luchtkwaliteit (binnen)
• Groen in de klas	• Aangename temperatuur (binnen)
• Duurzame voeding	• Genoeg daglicht (binnen)
• Voedselverspilling	• Akoestiek en geluidsniveau (binnen)
• Afvalvermindering en afvalscheiding	• Luchtkwaliteit buiten (bijv. fijn stof)
• Zwerfafval	• Lopen en fietsen naar scholen
• Duurzame energie en energiebesparing*	• Groene routes naar school

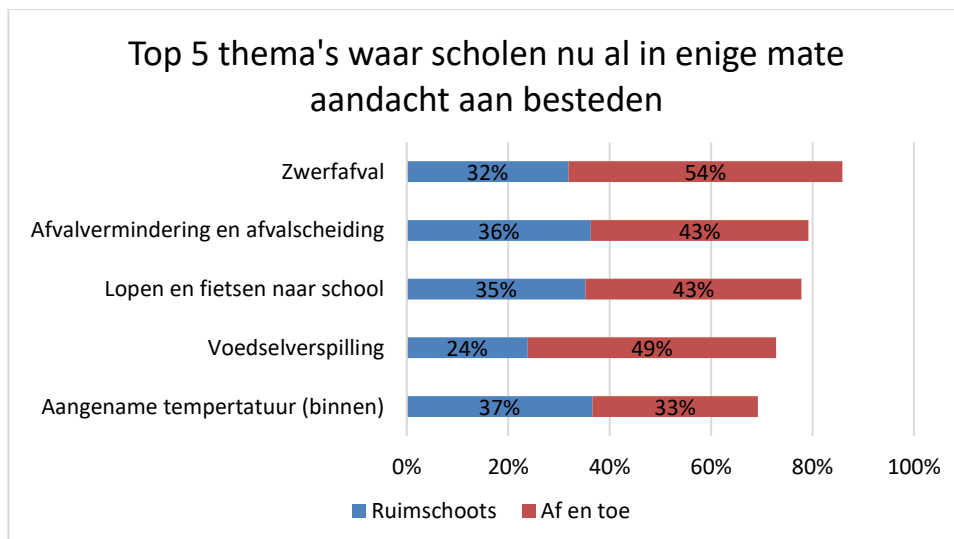
* Deze onderwerpen zijn niet meegenomen in de literatuurstudie door het ontbreken van een directe link met gezondheid, gezonde leefstijl en/of leerprestaties

4.4.1 Aandacht voor thema's bij scholen

Aan de scholen die meedoen aan de programma's Gezonde School en Eco-Schools is gevraagd in hoeverre zij nu al aandacht besteden aan een lijst van onderwerpen op het raakvlak van gezondheid en duurzaamheid. Opvallend is dat op de scholen die meedoen aan Gezonde School het meeste aandacht wordt besteed aan genoeg daglicht binnen (41%) en aangename temperatuur binnen (37%). Dit zijn twee onderwerpen die momenteel bij het themacertificaat Milieu en natuur (po) en Binnenmilieu (vo en mbo) horen (zie figuur 17). Daarnaast wordt er nu het meest aandacht besteed aan afvalvermindering en afvalscheiding (36%), lopen en fietsen naar school (35%) en zwerfafval (32%) (zie figuur 18).

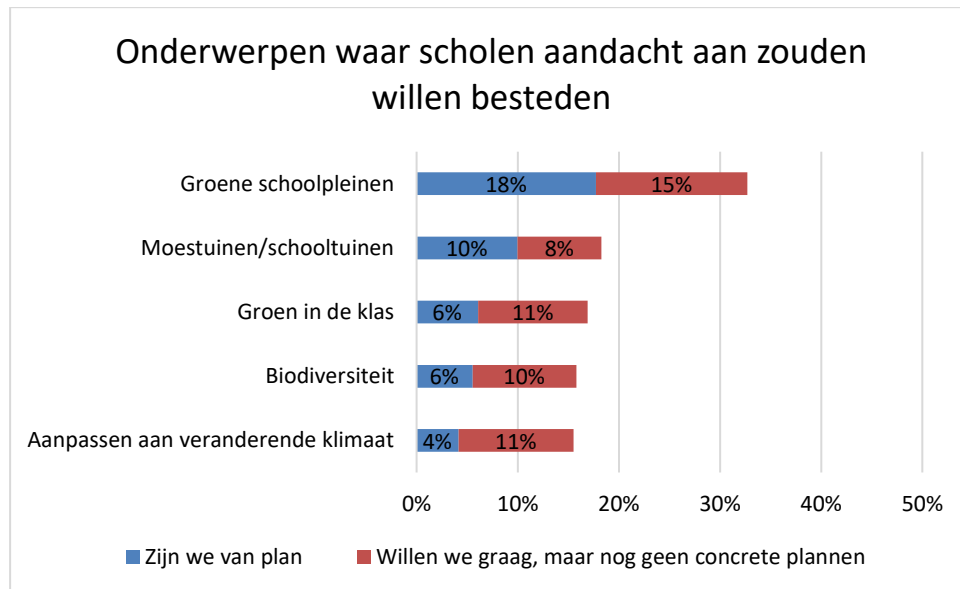

Figuur 17: Top 5 thema's waar GS scholen nu al ruimschoots aandacht aan besteden

Figuur 18: Top 5 thema's waar GS scholen nu al in enige mate aandacht aan besteden

Scholen betrokken bij het programma Gezonde School hebben voorkeur voor vier van de vijf onderwerpen onder het hoofdthema natuur: groene schoolpleinen, moestuinen/schooltuinen, groen in de klas en biodiversiteit. Daarnaast zit klimaatadaptatie ook heel dicht tegen deze vier thema's aan (zie figuur 19).

Figuur 19: Onderwerpen waar GS scholen aandacht zouden willen besteden

Soms zijn onderwerpen wel belangrijk of urgent zelfs, maar liggen ze niet binnen de beïnvloedingssfeer van de school of de Gezonde School-coördinator:

"Enkele [...] onderwerpen zijn hot items, maar er is gewoon niks aan te veranderen (bijv. luchtkwaliteit binnen, geluidsniveau)".

"We zitten in het centrum van Amsterdam, in een monumentaal pand, we kunnen niet zo veel"

"Groene routes naar school zijn meer een aangelegenheid van de gemeente"

"In een schoolgebouw van ruim 50 jaar oud met een toekomstvisie van aanpassen of slopen vallen een aantal mogelijkheden niet binnen het budget".

Budget wordt vaker genoemd als belangrijkste reden voor het niet kunnen realiseren van duurzame plannen:

"We willen dolgraag een groen schoolplein. We hebben zelfs al een compleet ontwerp. Alleen zonder subsidie hulp kunnen we dit niet realiseren."

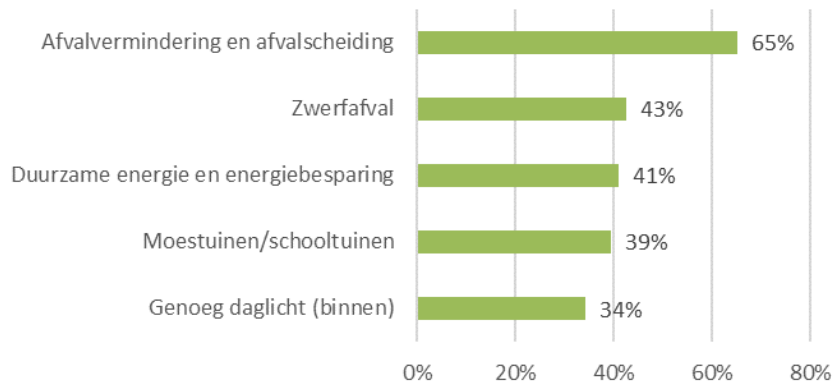
"Luchtkwaliteit is mooi, maar in de zomer met zonwering en alle ramen open, krijgen we de lokalen niet koel. Een airco wordt door de gemeente niet betaald en de school kan deze kosten niet maken."

En ook het stimuleren van 'lopen en fietsen naar school' is niet voor alle scholen mogelijk omdat de leerlingen met name uit het speciaal onderwijs afhankelijk zijn van leerlingenvervoer of omdat het een regio-school betreft waar grote afstanden moeten worden afgelegd door leerlingen. Een aantal scholen geeft aan dat de duurzaamheidsonderwerpen terug komen bij bijvoorbeeld de methode Wereldoriëntatie of mogelijk onderdeel moeten uitmaken van het curriculum van Aardrijkskunde of Biologie.

Op de Eco-Schools scholen wordt ruimschoots aandacht besteedt aan 1) afvalvermindering en afvalscheiding (65%), 2) zwerfafval (43%), 3) duurzame energie en energiebesparing (40%), 4)

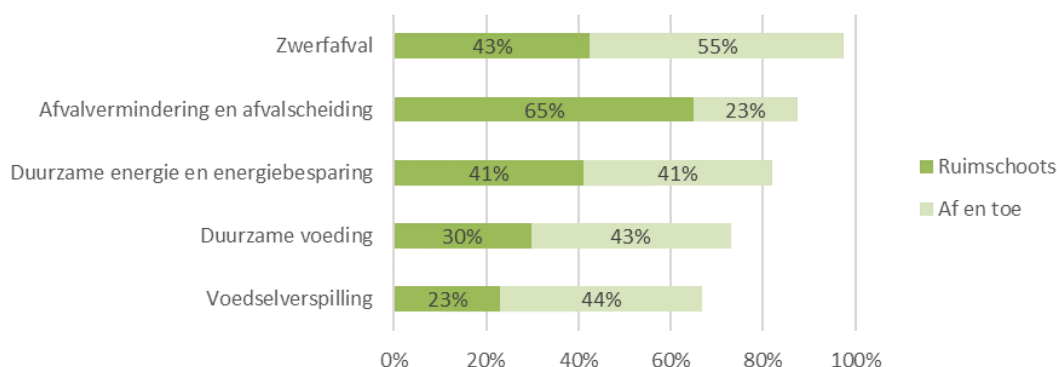
moestuinen/schooltuinen (39%) en genoeg daglicht binnen (34%) (zie figuur 20). Als we kijken naar de thema's waar scholen in enige mate aandacht aan besteden, komen ook duurzame voeding en voedselverspilling in de top 5 terecht (zie figuur 21).

Top 5 thema's waar scholen ruimschoots aandacht aan besteden

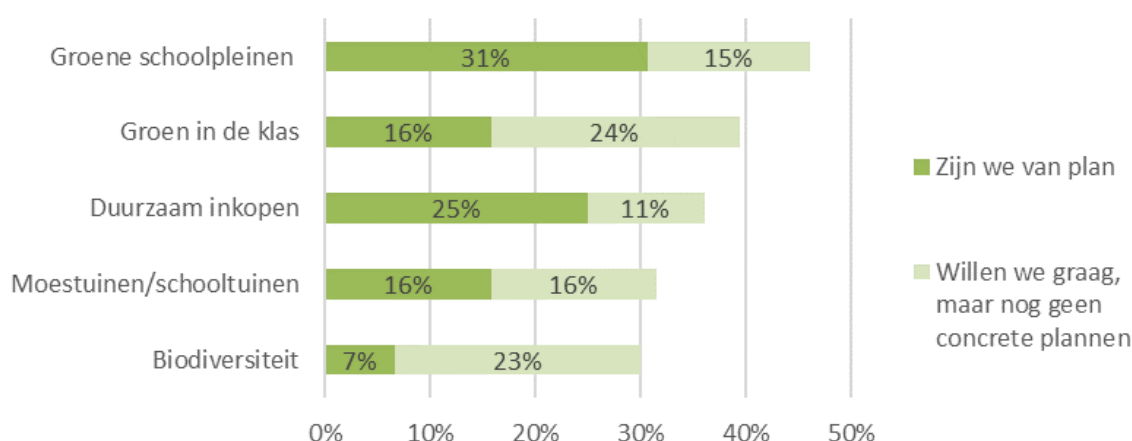
Figuur 20: Thema's waar Eco-Schools scholen ruimschoots aandacht aan besteden

Top 5 thema's waar scholen in enige mate aandacht aan besteden

Figuur 21: Thema's waar Eco-Schools in enige mate aandacht aan besteden

Top 5 thema's waar scholen aandacht aan zouden willen besteden

Figuur 22: Thema's waar Eco-Schools aandacht aan willen besteden

Bij Eco-Schools scoren de onderwerpen die onder het thema natuur vallen hoog. Vier van de vijf onderwerpen in de top 5 horen bij dit thema: groene schoolpleinen, groen in de klas, moestuinen/schooltuinen en biodiversiteit. Een ander belangrijk thema is duurzaam inkopen (zie figuur 22).

4.4.2 Wetenschappelijk onderbouwing van NMD-thema's

Zoals beschreven in paragraaf 2.3 is voor de wetenschappelijke onderbouwing van de mogelijke inzet van NMD thema's en/of onderwerpen binnen het programma Gezonde School een quickscan van de wetenschappelijke literatuur uitgevoerd. Voor elk NMD-onderwerp (zie tabel 5) is informatie gezocht op vier onderdelen: de prevalentie/risico's, het effect op gezondheid, het effect op gezonde leefstijl en het effect op leerprestaties, onder kinderen en adolescenten. Deze onderdelen zijn gekozen vanwege de doelstelling van Gezonde School (zie ook Bijlage 1 Afwegingskader Gezonde School). Niet meegenomen in het literatuuronderzoek zijn thema's waarvan vooraf al een zeer indirecte relatie met het bevorderen van gezondheid, een gezonde leefstijl of verbeteren van leerprestaties bleek: klimaatadaptatie, duurzame energie en energiebesparing en duurzaam inkopen.

Tabel 5: NMD thema's en onderwerpen

Thema	onderwerpen
Binnenmilieu	Kwaliteit binnenlucht, temperatuur (thermisch comfort), daglicht en geluid/akoestiek, groen in de klas
Buitenmilieu	Kwaliteit buitenlucht, geluid, water(kwaliteit) en bodem
Natuur	Groene schoolpleinen, groen in de klas, groene routes naar school, schoolmoestuinen.
Milieubewustzijn	Voeding en voedselverspilling, gezonde mobiliteit/actief transport, Zwerfafval en Afvalscheiding

Thema Binnenmilieu

Het thema binnenmilieu gaat over een breed scala aan onderwerpen: luchtkwaliteit, temperatuur (thermisch comfort), daglicht, geluid/akoestiek en groen in de klas. Uit de geraadpleegde literatuur blijkt, dat deze onderwerpen vooral los van elkaar onderzocht worden, maar voor de huidige onderzoeksvraag is het van belang om juist ook de samenhang te onderzoeken.

Uit verschillende onderzoeken is gebleken dat de CO₂-concentraties in Nederlandse scholen vaak te hoog is (Versteeg 2008, RIVM 2011). Met uitzondering van de **luchtkwaliteit binnen** en **temperatuur in het klaslokaal** zijn er maar weinig onderzoeken uitgevoerd op scholen naar dit onderwerp. De informatie die te vinden is, gaat over effecten op leerprestaties, maar er is weinig bekend over prevalenties van gezondheidseffecten en de invloed ervan op een gezonde leefstijl.

Al hoewel niet voor alle onderdelen even goed onderzocht, blijkt dat binnenmilieu voor alle onderwerpen (daglicht, temperatuur, binnenlucht en akoestiek) van invloed is op leerprestaties (Versteeg 2008)⁸. Voldoende **daglicht** en een goede kwaliteit binnenlucht (o.a. voldoende ventilatie en voldoende afstand van scholen tot drukke wegen) zijn van belang. Door meer te ventileren daalt het risico op infecties, het aantal gezondheidsklachten en het ziekteverzuim (Eeuwijk, Kochems et al. 2014).

Thema Buitenmilieu

Ook buitenmilieu omvat diverse sub thema's. Dit overzicht concentreert zich op kwaliteit van de buitenlucht, geluid, water en bodem. Het risico op nadelige effecten van **luchtverontreiniging** (fijn stof inclusief roet, NO₂ en ozon) op de gezondheid is voor kinderen groter dan voor volwassenen door een combinatie van gedrags-, omgevings- en fysiologische factoren. Preventie van ziekten die door luchtverontreiniging verergerd kunnen worden is hierbij belangrijk aangezien aandoeningen of ziekten uit de kindertijd over de levensloop kunnen aanhouden, en later in het leven leiden tot een verminderde conditie en een hoger risico op gezondheidsklachten. Dit kan leiden tot een verkorting van de gezonde levensduur (Gauderman W.J., Vora H. et al. 2007, WHO 2018a). Blootstelling aan fijn stof inclusief roet van onder andere verkeer kan leiden tot verergering of toename van luchtwegklachten en er zijn indicaties voor een negatieve invloed op autisme, ADHD en verminderd cognitief functioneren (Dijkema, Koeman et al. 2018). Het wonen en naar school gaan bij drukke wegen gaat samen met meer luchtwegklachten, astma en lagere longfunctie bij kinderen (Dijkema, Koeman et al. 2018). Vanwege genoemde effecten van luchtverontreiniging op de gezondheid en op autisme, ADHD en verminderd cognitief functioneren, zijn negatieve effecten op leerprestaties te verwachten. Door zelf met de fiets of te voet van en naar school te gaan in plaats van met de auto kunnen kinderen en hun ouders zelf

⁸ Recent is bij Wageningen Plant Research een initiatief gestart om het effect van groen (planten) in de klas op verbetering van het binnenklimaat te meten en onderzoeken (Marc Ravestloot i.s.m. Peter Eisenburger).

bijdragen aan een schonere lucht. Dit gedrag kan ook bijdragen aan gezonder duurzamer, milieubewuster gedrag later in hun leven.

Uit onderzoek naar het effect van **geluid** op de gezondheid van volwassenen blijkt dat geluid hinder, slaapverstoring, hartvaatziekten, cognitieve effecten en bij zeer hoge niveaus effecten op het gehoor kan veroorzaken (WHO 2018b). Onderzoek naar het effect van omgevingsgeluid op gezondheid op kinderen is nog beperkt (Clark and Paunovic 2018). Het heeft zich vooral gericht op cognitieve effecten, met name van vliegverkeer (van Kempen 2008). Daarnaast blijkt dat jonge kinderen ook last kunnen hebben van omgevingsgeluid in termen van hinder, stress achtige klachten en vermoeidheid (van Kempen 2008). Ook zijn er indicaties dat geluid van bijvoorbeeld vliegverkeer op scholen hinder veroorzaakt bij de leerlingen (van Kempen 2008). Deze hinder blijkt samen te hangen met zelf gerapporteerde gezondheidsklachten een patroon dat ook bij volwassenen gevonden wordt (van Kempen 2008). In vergelijking met volwassenen lijken kinderen iets minder gevoelig voor hinder vooral bij hogere geluidsniveaus. Omdat zij zich in een gevoelige periode van hun ontwikkeling bevinden zijn vooral cognitieve effecten van belang. Er is overtuigend aangetoond dat geluid kan leiden tot leesachterstand (Klatte, Spilski et al. 2017). Met name voor kinderen met gehoorschade, kinderen die les krijgen in een andere taal dan hun eerste taal, die problemen hebben met aandacht, hyperactief zijn, of kinderen met spraak en taalproblemen, worden sneller afgeleid door geluid. Kinderen lijken minder snel wakker te worden door geluid, maar tonen sterkere fysiologische effecten tijdens de slaap, blijkend uit bloeddruk en bewegelijkheid metingen (Van Kamp and Davies 2013). Er is geen direct verband aangetoond met mentale effecten als depressie of angst, maar er is wel matig kwaliteit bewijs voor een verband met emotionele en gedragsproblemen, waaronder hyperactiviteit (Clark and Paunovic 2018). Voor effecten op de bloeddruk zijn de onderzoeksbevindingen inconsistent (Babisch and Van Kamp 2009). Net als voor luchtverontreiniging, kan het bewust maken van kinderen en hun ouders van deze risico's en de eigen bijdrage daarin leiden tot gezonder, duurzamer, milieubewuster gedrag later in het leven.

Het **drinkwater** in Nederland is van hoge kwaliteit en veilig om te drinken. Echter, soms kunnen in oude schoolgebouwen nog loden drinkwaterleidingen aanwezig zijn, waardoor het kraanwater ter plekke een te hoge concentratie lood kan bevatten. Dat is slecht voor gezondheid van kinderen en volwassenen en heeft een negatief effect op leerprestaties (Boon, van der Aa et al. 2019, Gezondheidsraad 2019). Het is belangrijk dat scholen zich hier bewust van zijn. Ouders moeten erop kunnen vertrouwen dat scholen de kinderen een veilige omgeving bieden. Veilig drinkwater hoort daarbij. Kinderen zijn het meest gevoelig voor loodvergiftiging. Vanuit deze verantwoordelijkheid hebben eigenaren de plicht om te onderzoeken of er sprake is van loden waterleidingen in het schoolgebouw, als dat zo is deze te saneren en in afwachting daarvan een alternatieve watervoorziening aan te bieden. De po-raad heeft begin dit jaar alle basisscholen opgeroepen hun drinkwater te laten testen op lood. Dit is één van de acties die staat beschreven in de brief die de ministers van Binnenlandse Zaken (BZK), Infrastructuur en Waterstaat (IenW) en Volksgezondheid (VWS) 2 juli 2020 stuurden naar de Tweede Kamer. In deze brief presenteren zij hun aanpak van resterende loden drinkwaterleidingen. Aanleiding voor deze aanpak zijn de rapporten van RIVM en de Gezondheidsraad uit november 2019 waaruit bleek dat loodname schadelijker was voor de gezondheid dan eerder bekend was⁹. Water is ook van belang voor het handenwassen met water en zeep om infecties (en het verspreiden van ziektekiemen) te helpen voorkomen. Daarnaast worden er steeds meer waterconcepten zoals waterspeelplaatsen en watertappunten in de leefomgeving

⁹ https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/brieven_regering/detail?id=2020Z13116&did=2020D27929

geïntroduceerd. Het RIVM inventariseerde de waterkwaliteit bij verschillende stedelijke waterconcepten om een inschatting te kunnen maken van potentiële gezondheidsrisico's. Het betreffen projecten om overtollig regenwater op te vangen dat niet door het riool kan worden afgevoerd, zoals heropende grachten in oude binnensteden, waterpleinen en weides (wadi's) maar ook waterspeelplaatsen, fontein en water op straat. Uit deze inventarisatie blijkt dat het van belang is om rekening te houden met gezondheidsrisico's bij waterspeelplaatsen (Schets 2017).

De **bodem** kan vooral in stedelijk gebied verontreinigd zijn, bijvoorbeeld met metalen zoals lood. Als kinderen in contact komen met deze verontreiniging door bijvoorbeeld de ingestie van gronddeeltjes (hand-mond contact) kan dat leiden tot gezondheidsrisico's. Zelfs bij een relatief lage blootstelling aan bodemlood kan dat bij jonge kinderen effect hebben op de ontwikkeling van de hersenen en tot een verlies van enkele IQ-punten (Otte, Bakker et al. 2016). Echter, het werken in de tuin kan een positieve werking hebben de gezondheid door meer beweging en verlaging van stress en in zijn algemeenheid op de kwaliteit van leven (Lowry, Hollis et al. 2007). Ook leveren school- en moestuinen een educatieve bijdrage aan de productie van gezond voedsel en daarmee voorbeelden van een gezonde leefstijl. Er is geen tot weinig bewijs dat bodem in het algemeen effect heeft op de gezondheid, gezonde leefstijl of leerprestaties, echter een gezonde bodem is wel een voorwaarde voor veel bodemgebruiksvormen zoals tuinieren, kinderspeelplaatsen, wonen en een goede biodiversiteit en natuurlijk gezond voedsel. Het bezig zijn met de bodem maakt kinderen bewust van de rol van de bodem en bodemorganismen bij de productie van voedsel. Ze kunnen leren, dat een gezonde en schone bodem bijdraagt aan gezond voedsel. Daarmee stimuleer je inzicht in de natuur. Ze kunnen ook leren, dat je iets moet doen om de bodem gezond te houden en daarmee stimuleer je milieubewustzijn en duurzaam gedrag. (Rutgers and Dirven-van Breemen 2012, Boukharaeva and Marloie 2015).

Thema Natuur

Dit thema omvat de drie sub thema's groene schoolpleinen, groen in de klas, groene routes naar school, ecosysteemdiensten en moestuinen. Er bestaat een aanzienlijke overlap tussen deze onderwerpen.

Ecosysteemdiensten omvatten het belang van de natuur voor mensen. Zij worden geleverd door ecologische structuren (bijvoorbeeld tuinen, bossen, duinen) of ecologische processen (bijvoorbeeld fotosynthese, afbraak van stoffen, nutriëntenkringlopen). Ecosysteemdiensten bestaan onder meer uit de levering van voedsel en schoon drinkwater, reiniging van water en bodem, bodemvruchtbaarheid, mogelijkheden voor recreatie. In de tuin werken draagt bij aan de lichamelijke en geestelijke gezondheid, maar ook aan begrip waar het voedsel vandaan komt. Tevens leveren schooltuinen een bijdrage aan de waterberging, mitigatie van klimaateffecten en aantrekkelijkheid van de woonomgeving.

Over het algemeen blijkt dat kinderen die opgroeien in een groene omgeving een betere psychische gezondheid hebben dan kinderen die niet opgroeien in een dergelijke omgeving (Van den Berg 2019). Dit is vooral van belang voor kinderen die al psychische klachten of beperkingen hebben. Ook zijn er indicaties dat kinderen die in een groenere omgeving zijn opgegroeid een lager risico hebben op het ontwikkelen van psychiatrische aandoeningen als ze volwassen zijn (Engemann, Pedersen et al. 2019).

Vergroening van schoolpleinen kan bijdragen aan het herstel van stress en een beter psychologisch welbevinden (Li and Sullivan 2016). Bovendien heeft een groen schoolplein een positieve invloed op het welzijn en de cognitieve prestaties van kinderen tussen de 16 en de 18 jaar oud (Wallner, Kundi et al. 2018). Uit de beperkte Nederlandse onderzoeken blijken positieve effecten op het sociale klimaat op het plein. Er wordt minder gepest en ruzie gemaakt. Er zijn aanwijzingen voor effecten op het emotionele en sociale welbevinden van de kinderen, maar het bewijs daarvoor is niet eenduidig (De Vries, Langers et al. 2017, Van Dijk-Wesselijs, Maas et al. 2018). Ook is er een positieve invloed van uitzicht op groen

en bomen en groen dichtbij de school gevonden op scores van taal, voorbereidende examens, college examens en scores van reken- of taaltoetsen (Browning and Rigolon 2019, Leung, Tam et al. 2019). Er is geen duidelijke invloed op schrijfvaardigheden. Opvallend is dat de relatie tussen groen op grotere afstand van de school (meer dan 3000m van de school) geen of zelfs een negatieve relatie laten zien met leerprestaties (Browning and Rigolon 2019, Li, Chiang et al. 2019). Ook werd in een onderzoek wel een relatie met aanwezigheid van bomen en struiken, maar niet met groen in het algemeen gevonden (Tallis, Bratman et al. 2018). Verder zijn er aanwijzingen dat groen in de schoolomgeving symptomen van ADHD kunnen verminderen (Yang, Zeng et al. 2019). Het blijkt dat groene schoolpleinen er voor zorgen dat de kinderen rustiger de klas inkomen en sneller aan de lesstof beginnen (De Vries, Langers et al. 2017). Ook kan zicht op groen vanuit het klaslokaal de concentratie verhogen, zorgt het voor betere resultaten op aandachts- en geheugentesten, verbetert het de cognitieve ontwikkeling van kinderen en het herstel van stressvolle gebeurtenissen (Li and Sullivan 2016, Browning and Rigolon 2019). Verder blijkt uit Nederlands onderzoek dat groen in het klaslokaal de aandacht van leerlingen vergroot (van den Bogerd, Dijkstra et al. 2020). Het empirische bewijs dat groene schoolpleinen lichamelijke activiteit, en zo een gezonde leefstijl stimuleren is gemixt en niet eenduidig. Maar er is wel een positieve relatie tussen de tijd die kinderen buiten doorbrengen enerzijds en lichamelijke activiteit, lichamelijke fitheid, en cardiorespiratoire fitheid anderzijds (Lachowycz and Jones 2011, Gray, Gibbons et al. 2015, De Vries, Langers et al. 2017, Van Dijk-Wesselius, Maas et al. 2018). Meisjes zijn volgens sommige onderzoeken meer aangetrokken tot groen, terwijl jongens juist ook sporten en bewegen op geasfalteerde, belijnde plekken willen, maar de onderzoeken daarnaar laten geen eenduidige uitkomsten zien (Raney, Hendry et al. 2019).

Het geven van buitenlessen zorgt voor een daling van emotionele en gedragsproblemen voor jongens, maakt kinderen blijer, geeft kinderen meer zelfvertrouwen, en zorgt voor minder vroegtijdig schoolverlaten (Van den Berg 2019). Deze **buitenlessen** verbeteren begrijpend leren en het onthouden van de lesstof en vergroten de sociale vaardigheden. Ook zorgt het er voor dat leerlingen hun aandacht beter bij de les kunnen houden. Verder leidt het tot een toename in lichamelijke activiteit en een toename van leerprestaties, een positieve ontwikkeling van sociale vaardigheden, en een positieve houding ten aanzien van milieu (Hartmeyer and Mygind 2016, Largo-Wight, Guardino et al. 2018).

Het werken in **school- en moestuinen** kan nuttig kan zijn voor de gezondheid door stressvermindering, verhoogde fysieke activiteit bij volwassenen en kinderen (Schram-Bijkerk, Dirven-van Breemen et al. 2015). Deze verhoogde fysieke activiteit in de buitenlucht heeft een positief effect op de gezondheid, het stimuleert de hersenontwikkeling en verbetert het geheugen, het ruimtelijk inzicht, executieve vaardigheden en werkhouding (McCormick 2017, Mieras 2018). Maar er is nog weinig literatuur over schoolprogramma's die voedsel benaderen vanuit sociale en milieu duurzaamheid (Jones, Dailami et al. 2012). Sociale duurzaamheid gaat om het verbeteren van huidige gezondheid, maar ook rekening houden met mogelijkheden om gezondheid in toekomstige generaties te realiseren. Het is bewezen dat het herhaaldelijk blootstellen aan groenten en fruit kinderen helpt om te leren om dit te gaan waarderen en een grotere diversiteit te leren eten (Caton, Ahern et al. 2013, de Wild, de Graaf et al. 2015). Een van de manieren van herhaaldelijke blootstelling kan zijn door schoolmoestuinen of schoolprogramma's waarin fruit en groenten worden verstrekt¹⁰. Dergelijke programma's bevorderen ook duurzaam voedselgedrag (Langellotto and Gupta 2012, Suarez-Balcazar, Kouba et al. 2014, Leuven, Rutenfrans et al. 2018).

¹⁰ Zoals de Gezonde School-activiteit EU-Schoolfruit- en groenteprogramma (erkend met Goed Onderbouwd) of de subsidieregeling Lekker naar Buiten van het programma Jong Leren Eten via Gezonde School (<https://www.gezondeschool.nl/nieuws/lekker-naar-buiten-met-subsidie-jong-leren-eten>).

Thema Milieubewustzijn

Het thema **Milieubewustzijn** is een overkoepelend thema voor verschillende leefstijl/gedrag gerelateerde sub thema's (zoals **voeding, voedselverspilling, duurzame mobiliteit/actief transport**). De effecten op de gezondheid en leefstijl moeten vooral gezocht worden in win-win gedragingen die volgen bij een verhoogd milieu- en natuurbewustzijn. Bijvoorbeeld als bewustzijn en verandering van een duurzamer dieet ook tot gezondheidswinst leidt. Maar ook **duurzame mobiliteit**, waarbij actief transport zoals wandelen en fietsen, leidt tot zowel minder uitstoot van schadelijke emissies als tot meer fysieke activiteit en daarmee gezondheidswinst. Over het algemeen lijkt actief transport naar school samen te hangen met hogere fysieke activiteit en verschillende gezondheidsaspecten (Faulkner, Buliung et al. 2009, Bere, Oenema et al. 2011, Lubans, Boreham et al. 2011, Pizarro, Ribeiro et al. 2013). Daarnaast zijn er wel aanwijzingen voor de potentie van de invloed van actief transport op cognitie en academische prestaties, maar door gebrek aan longitudinale studies is er nog onvoldoende bewijs om hier geen duidelijke conclusies over te trekken (Westman, Olsson et al. 2017, Phansikar, Ashrafi et al. 2019). Er zijn wel positieve gezondheidseffecten gevonden van interventies die actief transport stimuleren zoals bijvoorbeeld de Walking School bus (Smith, Norgate et al. 2015).

Ook het bewustzijn en kennis over **energiebesparing** is belangrijk bijvoorbeeld door te vertellen over voldoende ventilatie te behouden maar met minder energieverlies, zoals ramen en deuren gesloten houden (Chenari, Carrilho et al. 2016). Uit verschillende systematische reviews blijkt dat natuur- en milieueducatie positieve effecten heeft op zowel leerprestaties, gedrag, sociale, persoonlijke en gezondheid uitkomstmaten (Wheeler, Thumlert et al. 2007, Vreke J, Langers F et al. 2011, Ardoin, Bowers et al. 2018, Kuo, Barnes et al. 2019). Een Nederlandse modelleringstudie vindt dat een gedeeltelijke (30%) of gehele vervanging van vlees en zuivel door plantaardige producten leidt tot een gezonder voedingspatroon onder kinderen tussen 2 en 6 jaar oud, waarbij bij gehele vervanging wel suppletie nodig zou zijn voor enkele vitamines en mineralen (Temme, Bakker et al. 2015). Wat betreft leerprestaties is er vooral vanuit individuele studies bekend dat er positieve associaties zijn tussen een gezonder **voedingspatroon**, concentratie, cognitieve ontwikkeling en schoolprestaties, al vinden sommige studies geen associaties. Daarnaast is het grootste deel van de studies cross sectioneel van aard, wat een minder stevige onderbouwing geeft voor causale verbanden tussen voeding en leerprestaties op de langere termijn (Taras 2005, Heselmans 2007, Florence, Asbridge et al. 2008, Hoyland, Lawton et al. 2008). Reviews en losse studies laten zien dat moestuinen en schooltuinen een manier zijn om gezonder en duurzamer voedselgedrag te bevorderen (zie thema Natuur). Wat betreft voedselverspilling is weinig relevante literatuur gevonden rond gezondheid en leerprestaties bij kinderen, de vraag is of er sprake is van een causale relatie.

Voor gezondheid en leefstijleffecten zijn er een aantal indirecte effecten van **afval en zwerfafval** in de literatuur gevonden. Minder afval op straat, kan bij kinderen mogelijk gedragsproblemen, angst, depressie en onbedoelde letsels verminderen (Butler, Kowalkowski et al. 2012). Als kinderen meer toegang hebben tot waterkraantjes en meer kraanwater consumeren dan frisdrank of mineraalwater uit plastic flesjes, dan heeft dit dankzij minder plastic flesjes en pakjes voor zowel gezondheid als duurzaamheid gunstige gevolgen. Ook als de consumptie van minder voorverpakte bewerkte voedingsmiddelen afneemt onder kinderen, kan dit mogelijk leiden tot afname van energie inname (Costa, Del-Ponte et al. 2018), verminderde inname van microplastics en minder afval en vervuiling van het milieu. Voor leerprestaties was geen literatuur beschikbaar.

4.4.3 Samenvatting van de thema verkenning

Vanuit het literatuuronderzoek blijkt dat binnenmilieu een aantoonbaar effect heeft op leerprestaties en op gezondheid. Er zijn maar weinig studies over het bevorderen van een gezonde leefstijl. Het buitenmilieu is van invloed op gezondheid en ook op leerprestaties. Het is van belang kinderen bewust te maken dat ze zelf een steentje kunnen bijdragen aan een beter milieu, door bijvoorbeeld lopend of fietsend naar school te gaan, of door kraanwater te drinken. En indien het buitenmilieu verslechtert en gezondheid van kinderen in gevaar komt dan heeft dit zeker effect hebben op de leerprestaties.

Er zijn indicaties dat 'groen', denk aan. groene schoolpleinen en moestuinen een positieve invloed heeft op gezondheid en leerprestaties, maar het onderzoeksveld is nog vrij jong. Er zijn veel mooie voorbeelden van bijvoorbeeld groene schoolpleinen en groen in de klas, maar slechts weinig daarvan zijn geëvalueerd. De verwachting is dat empirisch onderzoek en meer evaluatie van praktijkvoorbeelden en interventies meer onderbouwing en inzicht kan geven. De effecten op gezonde leefstijl (bewegen) zijn niet eenduidig. Wel is duidelijk dat meer algemeen tijd buiten doorbrengen o.a. goed is voor de fitheid van kinderen. Voor actief transport, denk aan lopen en fietsen is er wel een duidelijke positieve invloed op gezondheid, en een mogelijke positieve invloed op leerprestaties. Daarnaast draagt het bij aan een gezonde leefstijl.

Dat Natuur- en milieu educatie een bijdrage levert aan milieu bewustzijn en duurzaam gedrag is duidelijk, effecten op gezondheid en gezonde leefstijl zijn meer indirect. Duurzame voedselconsumptie kan ook gezond zijn, dit thema laat een effect zien op zowel gezonde leefstijl, gezondheid en op leerprestaties. Wat betreft voedselverspilling is weinig relevante literatuur gevonden rond gezondheid en leerprestaties bij kinderen. Ook voor (zwerf)afval en afval scheiding zijn er zeer beperkte, veelal indirecte effecten gevonden op gezondheid en gezonde leefstijl,. Er werd geen literatuur gevonden in relatie tot leerprestaties.

Wanneer we de resultaten van scholen die meedoen aan Gezonde School en Eco-Schools vergelijken valt op dat er een grote overeenkomst is in de thema's waar de scholen aandacht aan willen besteden. De onderwerpen groene schoolpleinen, groen in de klas, moestuinen/schooltuinen en biodiversiteit hebben bij beide groepen een plekje in de top 5. Dit zijn alle vier onderwerpen die onder het thema natuur vallen. De scholen van het programma Gezonde School willen daarnaast aandacht besteden aan klimaatadaptatie en de Eco-Schools scholen aan het onderwerp duurzaam inkopen. Groene schoolpleinen staat bij beide groepen scholen op de eerste plek. Opvallend is dat de scores bij de Eco-Schools scholen een stuk hoger liggen dan bij de Gezonde Scholen. Met uitzondering van het thema groene schoolpleinen zijn er bij Eco-Schools relatief meer scholen die aan de bevestigde thema's aandacht willen besteden dan bij Gezonde School.

4.5 Ondersteuningsbehoefte voor NMD-onderwijs

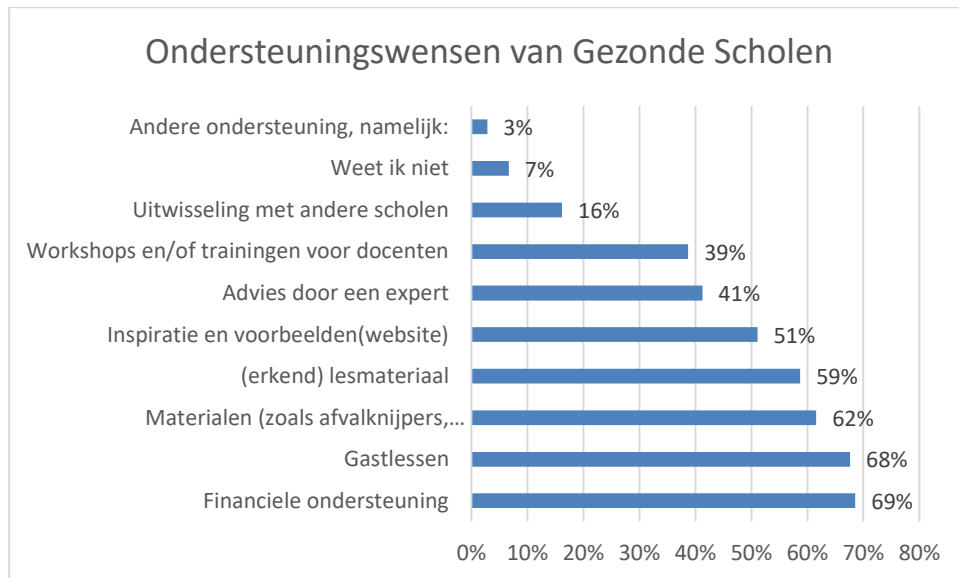
Het derde vraagstuk van deze verkenning was: Welke behoefte aan ondersteuning hebben scholen op het gebied van natuur, milieu en duurzaamheid?

Deze vraag wordt beantwoord door scholen die meedoen aan het programma Gezonde School en/of aan het programma Eco-School. Het gaat hier dus om scholen die al werken aan het stimuleren van een gezonde en/of duurzame leefstijl. Aan de scholen is gevraagd aan welke vormen van ondersteuning zij behoefte hebben. Bij Gezonde School scoort financiële ondersteuning het hoogst. 69% van de Gezonde School Coördinatoren geeft aan deze vraag te willen ontvangen.

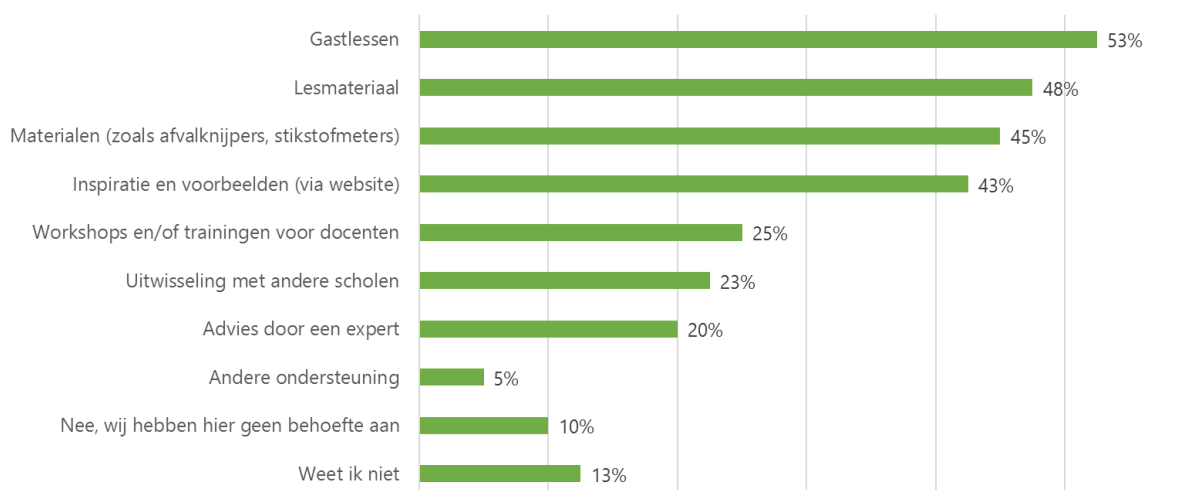
Er zijn vier vormen van ondersteuning die zowel bij Gezonde School (GS) als Eco-Schools (ES) het hoogst scoren: gastlessen, lesmateriaal, materialen en inspiratie en voorbeelden. Gezonde scholen vinden financiële ondersteuning belangrijk. Bij Eco schools is daar niet naar gevraagd.

Ondersteuningsbehoefte (zie figuur 23 en 24):

1. Gastlessen (Gezonde School 68%; Eco-Schools 53%)
2. Materialen, zoals afvalknijpers en stikstofmeters (Gezonde School 62%; Eco-Schools 45%)
3. (Erkend) Lesmateriaal (Gezonde School 59 %; Eco-Schools 48%)
4. Inspiratie en voorbeelden, via website (Gezonde School 51%; Eco-Schools 43%)

Figuur 23: Gewenste vorm van ondersteuning voor NMD-onderwijs (Gezonde Scholen)

Figuur 24: Gewenste vorm van ondersteuning voor NMD-onderwijs (Eco-Schools scholen)

Slechts 38% van de po/sbo/so scholen geven aan dat zij zeker Gezonde School benaderen wanneer het thema Milieu en natuur wordt uitgebreid naar duurzaamheid. Een groter percentage twijfelt of ze dat gaan doen of weet het nog niet (50%). Respondenten van het vo/vso geven vergelijkbare antwoorden (respectievelijk 43% en 44%), ondanks dat bij het vo het thema nu alleen bestaat uit binnenmilieu. Bij de respondenten van het mbo zegt 67% van de ondervraagden 'ja' op de vraag of ze Gezonde School gaan

benaderen voor advies en ondersteuning wanneer het huidige Gezonde School thema voor mbo Binnenmilieu wordt uitgebreid naar duurzaamheid, milieu en natuur.

4.5.1 Samenvatting van ondersteuningsbehoefte

De ondersteuningsbehoefte van scholen ligt met name bij gastlessen, lesmateriaal, materialen zoals afvalknijpers en stikstofmeters en inspiratie & voorbeelden. Gezonde Scholen en Eco-Schools laten hier eenzelfde behoefte zien. Echter het programma Gezonde School lijkt niet de meest logische aanbieder voor een aanbod van duurzaamheid. De meerderheid van de Gezonde School-coördinatoren wil wel graag financiële ondersteuning ontvangen om aan de slag te gaan met natuur, milieu en duurzaamheid.

4.6 Ondersteuningsaanbod voor NMD-onderwijs

Het vierde vraagstuk van deze verkenning was:

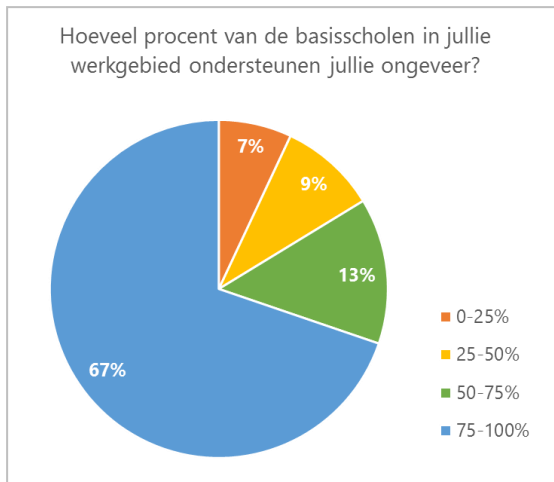
In hoeverre kunnen Gezonde School-adviseurs en professionals uit het NME-werkveld in deze behoefte aan ondersteuning voorzien?

Allereerst geven we aan op welke doelgroepen de ondersteuners (GSA en NME) zich richten en hun bereik. Vervolgens gaan we in op de vormen van ondersteuning die zij bieden. Hierbij kan je denken aan gastlessen, lesmateriaal en trainingen. Tenslotte komen de thema's aan bod die centraal staan in de ondersteuning richting scholen.

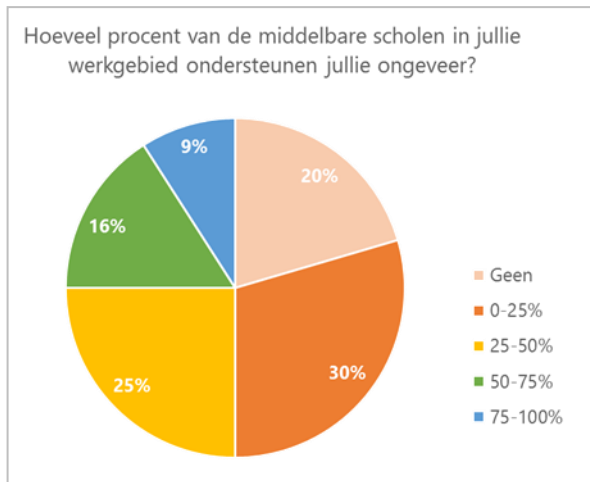
4.6.1 Doelgroepen en bereik

Van de professionals uit het NME-werkveld die deelgenomen hebben aan het onderzoek werkt het grootste deel bij een zelfstandige NME-organisatie (39%) of bij de NME-dienst van een gemeente (29%). Deze professionals hebben de enquête ingevuld namens hun organisatie. Ruim 10% werkt als ZZP-er. De Gezonde School-adviseurs werken allen bij een GGD of worden als ZZP-er ingehuurd door meerdere GGD 'en.

Alle NME-organisaties inclusief de ZZP-ers richten zich op het po, 61% richt zich ook op het vo en 14% richt zich op het mbo. De NME-organisaties ondersteunen een groot deel van de basisscholen in hun werkgebied. Twee derde van de organisaties ondersteunt 75-100% van alle basisscholen in hun werkgebied en nog eens 13% ondersteunt 50-75% van de basisscholen (zie figuur 25). Voor het vo liggen deze getallen lager (zie figuur 26). Hoewel het aantal organisaties dat zich op het mbo richt relatief laag is, is er wel bij 52% van de NME-organisaties een vorm van ondersteuning of samenwerking met het mbo.

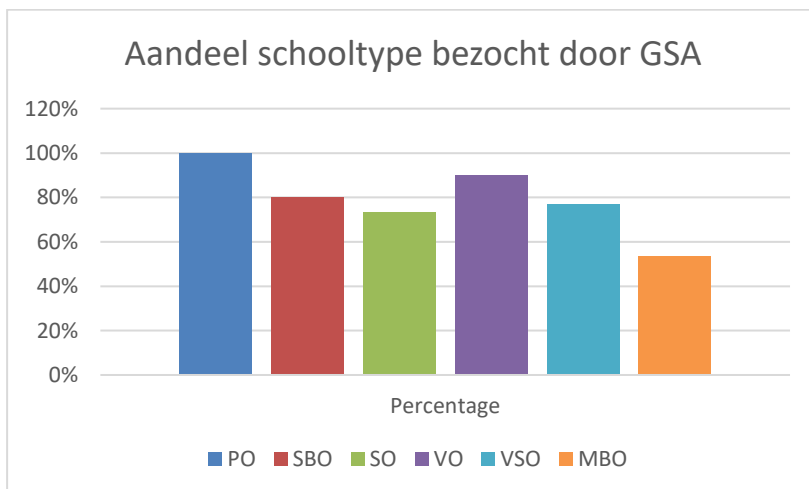
Figuur 25: Bereik NME-werkveld in po

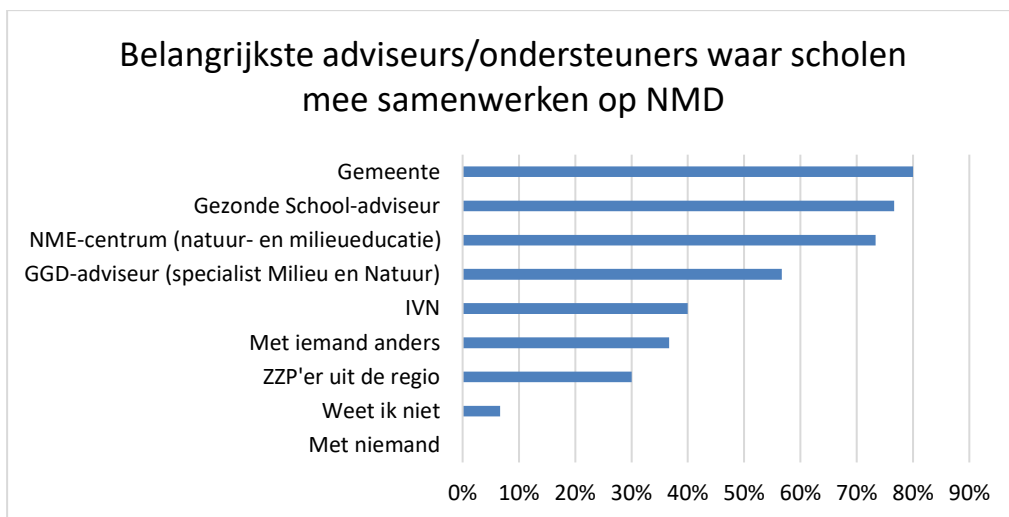
Figuur 26: Bereik NME-werkveld in vo

Naast het onderwijs richten de NME-organisaties zich op BSO en kinderopvang (59%), bewoners (57%), gemeente (43%), maatschappelijke organisaties (32%) en bedrijven (16%).

De Gezonde School-adviseurs bieden advies over de Gezonde School-aanpak en geven ondersteuning aan alle typen onderwijs in hun regio (zie figuur 27). Voor het thema NMD vragen scholen vaak ondersteuning bij de GSA's. Maar er zijn ook andere ondersteuners adviseurs/ondersteuners waar scholen mee samen werken en waar GSA's ook naar doorverwijzen (zie figuur 28).

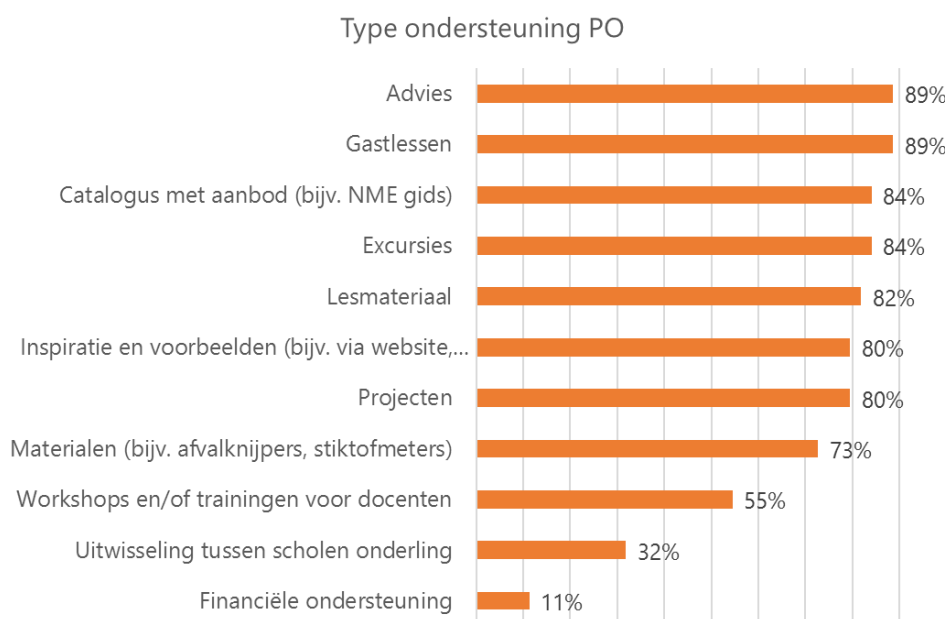
Figuur 27: Schooltypes bezocht door GSA

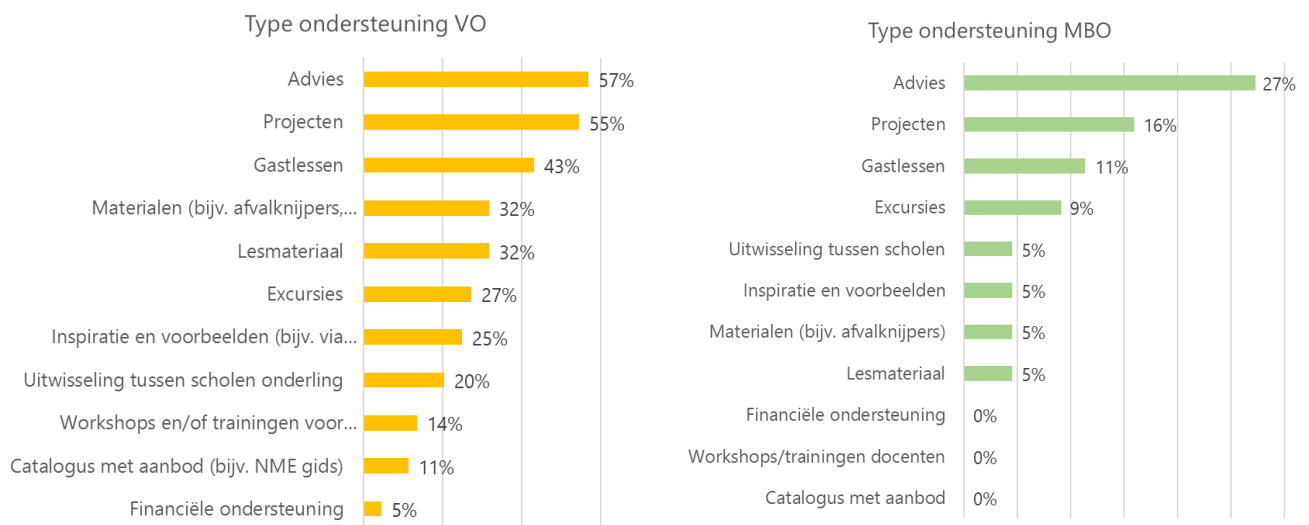
Figuur 28: Belangrijkste adviseurs/ondersteuners waar scholen mee samenwerken op NMD volgens GSA's

4.6.2 Vormen van ondersteuning

Vormen van ondersteuning die in het po het meest gegeven worden zijn: advies, gastlessen, een catalogus met aanbod, excursies, lesmateriaal, inspiratie en voorbeelden en projecten. Al deze typen ondersteuning worden door 80% tot 90% van de organisaties gegeven (zie figuur 29). In het vo zijn de meest voorkomende typen ondersteuning: advies (57%), projecten (55%) en gastlessen (43%). In het mbo ziet de top 3 er hetzelfde uit: advies (27%), projecten (16%) en gastlessen (11%).

Figuur 29a: Type ondersteuning in po

Figuur 29b: Type ondersteuning in vo en mbo

Scholen gaven aan vooral behoefte te hebben aan gastlessen, materialen zoals afvalknijpers en stikstofmeters, lesmateriaal en inspiratie en voorbeelden (bijvoorbeeld via een website). In het basisonderwijs geeft een groot deel van de NME-organisaties dit type ondersteuning: 89% geeft gastlessen, 84% geeft excursies, 82% biedt lesmateriaal aan, 80% zorgt voor inspiratie en voorbeelden (bijvoorbeeld via een website of nieuwsbrief) en 73% zorgt voor materialen. NME-organisaties kunnen hier dus goed een rol spelen in de ondersteuning van scholen.

In het vo liggen de percentages lager. Gastlessen worden door 43% van de organisaties gegeven, materialen en lesmateriaal worden beide door 32% aangeboden, 27% van de organisaties geeft excursies en 25% biedt inspiratie en voorbeelden. Dat er minder NME-organisaties zijn die zich op het vo richten dan op het po (61% versus 100%) verklaart hierbij een groot deel van het verschil. Opvallend is dat 'advies' driemaal op de eerste plaats komt, terwijl dit door de respondenten van de scholen minder vaak genoemd wordt. Mogelijk is hier een verschil in perceptie tussen de scholen en NME-professionals. Ook kan het verschil zitten in het feit dat er in het onderzoek alleen Eco-Schools scholen zijn bevroegd, terwijl de dienstverlening van NME-organisaties op alle scholen gericht is.

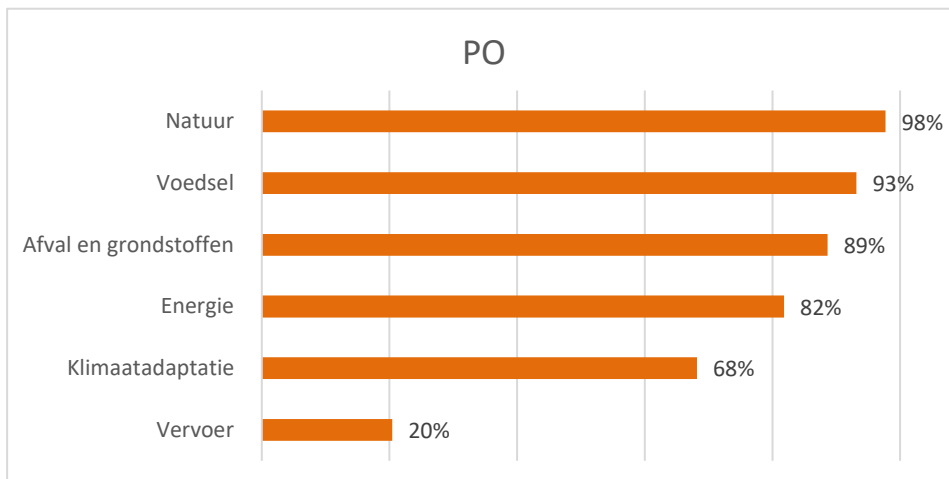
Enkele Gezonde School-adviseurs geven specifiek aan dat scholen behoefte hebben aan praktische ondersteuning, zij wijzen scholen op subsidiemogelijkheden zoals het Ondersteuningsaanbod Gezonde School, erkende lespakketten en subsidieregelingen als Watertappunten en Lekker naar Buiten! (Jong Leren Eten). Niet altijd is duidelijk voor scholen wat ze aan NMD kunnen doen en welke mogelijkheden er zijn binnen de gemeentelijke organisatie of binnen de gemeente of regiogrenzen. Een aantal GSA's vraagt zich af of zij zelf wel voldoende kennis en expertise van NMD hebben om de scholen goed te kunnen ondersteunen. Wel zien zij zichzelf als belangrijkste contactpersoon voor de scholen en zijn zij van mening dat ook voor NMD zij deze rol zouden kunnen blijven vervullen. Het wordt als een gemis ervaren dat er onvoldoende erkende lespakketten zijn en dat niet altijd duidelijk is hoe ze scholen kunnen ondersteunen behalve doorverwijzen.

4.6.3 Ondersteuning op thema's

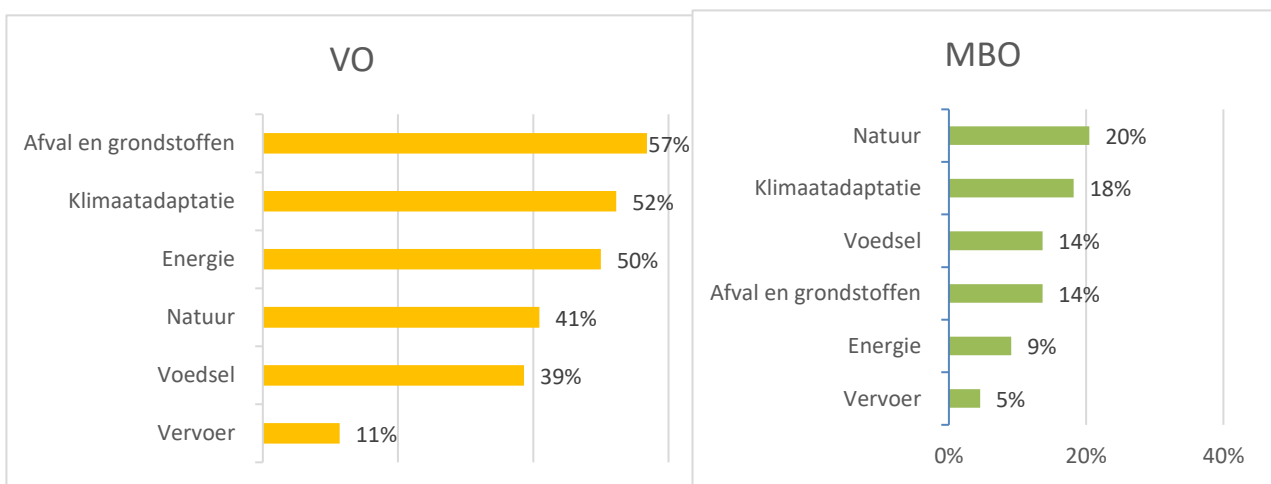
De drie belangrijkste hoofdthema's in de ondersteuning van NME-organisaties richting het po zijn 1) natuur, 2) voedsel en 3) afval & grondstoffen. Ook energie en klimaatadaptatie scoren hoog. Natuur is

voor bijna alle organisaties een kernthema (98%), 93% richt zich op voedsel, 89% op afval en grondstoffen, 82% op energie en 68% op klimaatadaptatie (zie figuur 30).

Voor het vo zijn de belangrijkste drie kernthema's in de ondersteuning 1) afval, 2) klimaatadaptatie en 3) energie. Deze worden op de voet gevolgd door natuur en voedsel. In het mbo zijn de belangrijkste thema's natuur en klimaatadaptatie, gevolgd door voedsel en afval. Vervoer is het thema waarop het minste ondersteuning wordt gegeven, zowel bij po, vo als mbo (zie figuur 30).

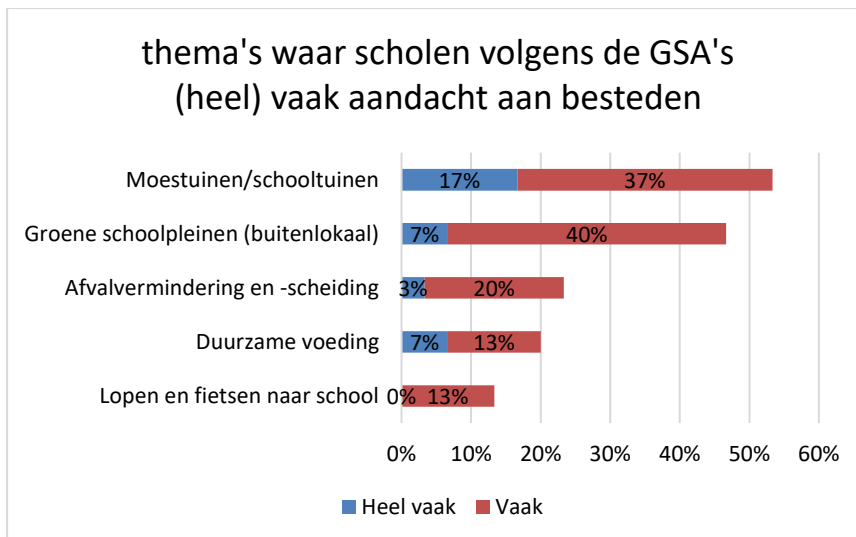

Figuur 30a: Kernthema's in ondersteuning richting po

Figuur 30b: Kernthema's in ondersteuning richting vo en mbo

De drie thema's waar scholen (po, vo en mbo) volgens de GSA's het meeste aandacht aan besteden zijn moestuinen/schooltuinen (53%), groene Schoolpleinen (buitenlokaal) (47%) en afvalvermindering (23%) (zie figuur 31). De vaakst genoemde thema's bij de vraag aan welke thema's scholen zelden of nooit aandacht besteden volgens de GSA's zijn Biodiversiteit (genoemd door 27 van de 30 GSA's; 90%), Duurzaam inkopen (genoemd door 24 van de 30 GSA's; 80%) en Genoeg daglicht binnen (23 van de 30 GSA's; 77%). Andere thema's die hoog scoorden (allen 73%) bij deze vraag waren: Zwerfafval, Duurzame energie en energiebesparing, aanpassen aan het veranderende klimaat, akoestiek en geluidsniveau (binnen), en luchtkwaliteit (buiten).

Figuur 31: Thema's waar scholen volgens GSA's (heel) vaak aandacht aan besteden

Sub-thema's waar NME-organisaties het meeste aandacht aan besteden in de ondersteuning richting scholen zijn afvalvermindering en afvalscheiding, zwerfafval, duurzame energie en energiebesparing, biodiversiteit en groene schoolpleinen. Als we kijken naar de top 10 hebben ook de drie sub-thema's op het gebied van voeding – gezonde voeding, duurzame voeding en voedselverspilling – hierin een plekje.

4.6.4 Samenvatting van ondersteuningsaanbod

Vanuit de scholen is er behoefte aan ondersteuning op diverse thema's. Deze verschillen iets per schooltype. Onderwerpen die aansluiten bij het huidige aanbod van Gezonde School (voeding, moestuinen/schooltuinen, groene schoolpleinen) staan op het netvlies van de GSA's. Dat geldt niet voor meer specifieke klimaat- en duurzaamheidsthema's als biodiversiteit, energiebesparing en duurzaam inkopen. NME-centra kunnen scholen wel goed ondersteunen bij deze specifieke duurzaamheid thema's.

De Gezonde School-adviseurs richten zich op alle typen onderwijs. Zij geven met name advies over de Gezonde School-aanpak, verwijzen naar subsidiemogelijkheden zoals het ondersteuningsaanbod, watertappunten, Lekker Naar Buiten! en erkende lespakketten. De gezonde school adviseurs leggen de relatie met andere thema's en verwijzen scholen door naar andere experts of instanties die meer kennis en expertise hebben op NMD.

Alle bevraagde NME-organisaties richten zich op het basisonderwijs en 61% ook op het voortgezet onderwijs. Het mbo is met 14% de kleinste doelgroep al werkt 52% wel met het mbo samen.

NME-professionals geven veel vormen van ondersteuning aan het po: advies, gastlessen, een catalogus met aanbod, excursies, lesmateriaal en inspiratie & voorbeelden wordt door 80-89% van hen verzorgd voor het po. Deze ondersteuning sluit goed aan bij de behoefte van de scholen. Voor het voortgezet onderwijs en mbo wordt de meeste ondersteuning gegeven in de vorm van advies, projecten en gastlessen. Qua thema's richt de ondersteuning zich het meest op zwerfafval, afvalvermindering en afvalscheiding, duurzame energie en energiebesparing, biodiversiteit en groene schoolpleinen.

4.7 Voor- en nadelen varianten

De laatste vraag van deze verkenning is:

Op welke wijze zouden de onderwerpen op het gebied van natuur, milieu en duurzaamheid aan scholen kunnen worden aangeboden en wat zijn de voor- en nadelen van deze verschillende aanbiedingsvormen?

4.7.1 Variant A

Geen enkele van de NME-professionals heeft een voorkeur voor variant A, 7% (n=2) van de GSA's hebben deze optie wel gekozen voornamelijk omdat ze van mening zijn dat veel thema's in NMD afwijken van gezondheid. Deze variant wordt door veel NME-professionals als een 'gemiste kans' gezien. Ook worden er woorden aan gegeven als 'kokervisie', 'wereldvreemd' en 'onwenselijk'. Het meest genoemde nadeel is dat in deze variant geen relatie wordt gelegd tussen NMD en gezondheid. Een groot deel van de respondenten geeft aan dat je deze onderwerpen niet los van elkaar kunt zien.

'Gezondheid kan niet los gezien worden van natuur en milieu. Wie weet waar z'n voedsel vandaan komt, gaat er bewuster mee om en leeft gezonder. Bovendien zorgt natuur voor meer beweging.'

'Leerlingen leren niet over duurzame voeding en de gedeelde voordelen voor gezondheid en milieu van duurzaam vervoer (bijv. fietsen). Ik zie geen voordelen van het moedwillig apart houden van duurzaamheid en gezondheid, want in de praktijk hebben ze wel degelijk met elkaar te maken.'

Er worden nog een aantal andere nadelen van dit scenario genoemd. Veel respondenten zijn van mening dat NME en gezondheidseducatie elkaar kunnen versterken. ; Deze kansen worden in variant A niet benut. Daarnaast concurreren NMD en gezondheid bij variant A om tijd en aandacht van de school. Zo wordt ook benoemd door een GSA-er die iemand van Eco-schools een concullega benoemt en Eco-schools ook als een concurrerend programma ervaart. Een derde nadeel is dat scholen hier door verschillende organisaties apart benaderd worden.

4.7.2 Variant B

Van de NME-professionals heeft 5% een voorkeur voor variant B, van de GSA's 7%. Over het algemeen vinden ze de overlap hier te beperkt. Dit doet onvoldoende recht aan de relatie tussen NMD en gezondheid. Ook deze variant wordt vaak als 'gemiste kans' omschreven. Daarnaast vinden ze dat er in deze variant te weinig aandacht voor duurzaamheid is binnen het programma Gezonde School. De aandacht voor NMD en gezondheid is hier ongelijkwaardig met als risico dat duurzaamheid een bijzaak wordt.

'Nadeel: Er moet gekozen worden, terwijl voeding en gezonde leefstijl onlosmakelijke verbonden zijn met natuur en duurzaamheid.'

'Duurzaamheid wordt een dingetje erbij, je doet het echt of niet.'

Een Gezonde School adviseur vindt de duidelijke onderverdeling van domeinen wel prettig en geeft aan:

"Ik kies voor variant B want ik denk dat wij ons moeten concentreren op gezondheid. Duurzaamheid is voor andere professionals"

Verschillende NME-professionals zien variant B als de minimale situatie of als de 'basisvariant'.

'Het is goed dat hierin de raakvlakken tussen gezondheid en duurzaamheid aan bod komen. Deze variant is wat mij betreft het minimaal acceptabele. Maar zoals ik het begrijp, krijgt duurzaamheid hier een apart domein en wordt het niet standaard besproken bij thema's als voeding of beweging waar het relevant is, en dat is een gemiste kans.'

Een klein deel van de respondenten (5%) heeft voorkeur voor dit scenario:

'Variant B heeft mijn voorkeur, omdat het wel richt op een meer integrale aanpak zonder een al te dwingend totaalpakket aan te bieden.'

4.7.3 Variant C

Ruim één derde van de NME-professionals heeft een voorkeur voor variant C (38%), bij de GSA's is dat met 23% iets lager. Als voordelen benoemen ze dat hierin de thema's gezondheid en duurzaamheid gelijkwaardig zijn en goed in balans. De thema's gezondheid en duurzaamheid worden verweven en kunnen gezamenlijk aangepakt worden.

'Hier wordt standaard de koppeling tussen gezondheid en duurzaamheid gemaakt waar die er is, bijvoorbeeld op gebied van duurzaam vervoer en beweging of duurzaam en gezond voedsel. Daarnaast blijft ruimte om apart de gezondheidsdingen en duurzaamheidsdingen aan te pakken die eigenlijk niets met elkaar te maken hebben, zoals duurzame energie e.d.'

Een tweede voordeel is dat deze variant kansen biedt om de samenwerking en uitwisseling tussen de domeinen en experts (GSA en NME) te versterken, met behoud van eigen identiteit. Hierdoor ontstaat een win-win situatie.

'Variant C betekent verweven van NDE (natuur- en duurzaamheidseducatie) en gezondheidseducatie en dat is heel goed. Er zijn veel mensen in de NDE-wereld die vanuit hun ervaring en passie scholen kunnen helpen, kinderen kunnen enthousiasmeren. Scholen vinden die inbreng belangrijk. Dat zou een zelfstandige poot moeten blijven, waar de gezonde school wel expliciet op wijst. In het programma JLE (Jong Leren Eten) is een begin gemaakt met betere samenwerking en erkenning van de NDE-producten: dit moet verder groeien zodat experts naar elkaar verwijzen.'

Enkele GSA's zien deze variant C juist als ideaal omdat de huidige thema's Milieu en natuur en Binnenmilieu dan verbreed kunnen worden met duurzaamheid, voor alle schooltypen geldt dat er ook een vignet voor verkrijgbaar is. Variant C wordt echter ook als opstap gezien door veel Gezonde School adviseurs voor variant D.

"Gezonde School heeft een goede structuur. Thema duurzaamheid zou mooie aanvulling zijn. Starten met optie C, eventueel uitbouwen naar optie D. Samenwerken met andere partijen."
"Ik zie optie C en D beiden als mogelijkheid. Gezonde School is een bekend en goed werkend platform om scholen ook hier aan te laten werken. Als ze weer nieuwe kanalen moeten zoeken is er minder aandacht voor".

Een nadeel van variant C is dat duurzaamheidsthema's die niet aan gezondheid gerelateerd zijn geen of weinig aandacht krijgen binnen Gezonde School. Het is positief dat duurzaamheid een plek krijgt binnen het programma Gezonde School, maar thema's die minder duidelijk gekoppeld zijn aan duurzaamheid

dreigen zo eerder buiten de boot te vallen indien een school ervoor kiest alleen aan Gezonde School deel te nemen en niet aan het programma "Duurzame School".

'Hiermee wék je volgens mij de verkeerde indruk: namelijk dat vanuit gezondheidsoogpunt het hele duurzaamheidsconcept wel aan de orde komt: dat het voldoende zou zijn. Is onhandig: duurzaamheid heeft een bredere en meer totale scope nodig.'

Naast de kansen die deze samenwerking kan opleveren plaatsen NME-professionals hierbij ook een aantal kanttekeningen. Zo wijzen ze op het risico dat verschillende instanties langs elkaar werken en er nog te weinig samenwerking en samenhang tussen gezondheid en duurzaamheid is. Eén van de respondenten geeft aan dat het onduidelijk kan zijn hoe de taakverdeling tussen NME en GSA in deze variant vorm krijgt. Ook ontstaat er mogelijk overlap met de activiteiten en het aanbod van NME-centra.

'Nadeel: wat doet het NME-centrum en wat de GGD? Is het dan voldoende duidelijk hoe de verschillende lessen/programma's van beide organisaties op elkaar aansluiten/waar overlap zit?'

Toegevoegde waarde van een themacertificaat natuur, milieu en duurzaamheid voor scholen die al aan duurzaamheid werken

Aan de respondenten van Eco-Schools is gevraagd of het voor hen toegevoegde waarde heeft om een themacertificaat natuur, milieu en duurzaamheid te behalen, naast de Groene Vlag van Eco-Schools. De meerderheid kiest voor het antwoord 'misschien' (68%). De overige respondenten zijn gelijk verdeeld over ja en nee. De respondenten die 'ja' antwoorden geven als toelichting: 'iets om trots op te zijn!' en 'Lijkt mij inspirerend'. Uit de toelichting op de antwoorden bij de respondenten die 'nee' of 'misschien' kiezen, komen een aantal argumenten die meespelen naar voren. Zowel scholen die 'nee' als 'misschien' antwoorden zijn kritisch over de waarde van een certificaat of vignet op zich. Ze doen het 'niet voor een bordje bij de deur'. De volgende citaten zijn hiervoor typerend.

'Elk certificaat is leuk en tastbaar. Echter de kern van het verhaal is goed verduurzamen.'

'Regeltjes en papierwerk dat aan certificaat vast zit kunnen proces verstoren, echter ook stimuleren.'

'Wij vinden certificaten niet zo belangrijk. Het is meer van belang dat alles wat je doet, doorleefd wordt en zichtbaar is, zonder dat daar een certificaat voor nodig is.'

'We vinden aan de slag gaan met deze thema's erg belangrijk, en vinden er graag onze eigen weg in. Een certificaat heeft voor ons geen directe meerwaarde.'

Een tweede certificaat met bijbehorend programma brengt extra organisatie met zich mee. Ook geven de NME respondenten aan onvoldoende zicht op de meerwaarde van een themacertificaat natuur, milieu en duurzaamheid te hebben. Voor Eco-Schools scholen is het belangrijk om inzicht te krijgen in de meerwaarde die dit certificaat voor hen heeft. Daarnaast is de inhoud van het strategisch beleidsplan hierbij bepalend.

'Het is me niet direct duidelijk wat er nu meer is dan al aanwezig in het Eco-Schoolprogramma.'

'Eco Schools heeft al een mooi systeem, lijkt me niet nodig daar nog weer een organisatie naast te hebben.'

4.7.4 Variant D

Deze variant wordt als aantrekkelijk voor scholen gezien. Het doet recht aan het belang van de thema's gezondheid en duurzaamheid en de samenhang hiertussen. Hierdoor ontstaat een totaal programma. Door beide onderwerpen in één programma te verenigen is er geen concurrentie om tijd van scholen voor twee onderwerpen die allebei belangrijk zijn, ook is er een voor de scholen duidelijke één-loket functie. Van de NME-professionals heeft 53% een voorkeur voor variant D, van de GSA's is dat 47%.

variant D

'Vanuit de klant gedacht!'

'De samenhang in één programma is veel beter dan alles gefragmenteerd aanbieden.'

'Deze variant biedt de scholen een totaal programma waarin de diverse aspecten vanzelfsprekend zijn verwerkt en met elkaar verbonden zijn.'

'Voordeel: volledige integratie en afstemming. Gezondheid en duurzaamheid worden als onderdelen van één systeem benaderd (systeemdenken).'

'Ik vind dat duurzaamheid en gezondheid bij elkaar horen. Aparte programma's schept verwarring, het is nu al verwarrend met de stimuleringsregeling erbij. Houd het zo simpel mogelijk voor scholen''.

'Landelijke structuur is hierbij essentieel!''

Een nadeel van een totaal programma zoals in variant D is dat het programma te zwaar of hoog gegrepen voor scholen kan worden. Hoewel ze het een sterke variant vinden, vragen ze zich af hoe scholen dit kunnen realiseren en of dit alle scholen zal lukken. Ook wijzen respondenten op het risico dat een breed programma te weinig gespecialiseerd wordt of te weinig diepgang heeft. Hierbij speelt mee dat niet alle gezondheidsthema's een link hebben met duurzaamheid.

'Voordeel: vignet gezonde school en Groene Vlag schuiven in elkaar, dit is overzichtelijker voor scholen.

Nadeel: het hele keurmerk wordt als 'te omvangrijk' ervaren door scholen.'

'Ik hoor van scholen vaak dat ze GS te veeleisend vinden, dus het lijkt me om die reden niet goed het eisenpakket zo uit te breiden. Bovendien gaat het ten koste van de keuzevrijheid van de scholen: ze kunnen op die manier minder hun eigen nadruk kiezen.'

Nadeel: het wordt een te groot overkoepelend thema.'

Verschillende respondenten hebben daarnaast twijfels bij de organisatorische haalbaarheid van een gezamenlijk programma Gezonde en Duurzame School. Ze zien deze variant als 'lastig haalbaar', 'praktisch niet haalbaar' of een 'log orgaan'.

'Voordeel: voor de scholen is dit heel fijn en overzichtelijk. Gezondheid, natuur, milieu en duurzaamheid hangen zo met elkaar samen dat het goed is ze samen in een programma te stoppen. Nadeel: hoe zorg je organisatorisch dat NME en GGD het programma samen gaan (door)ontwikkelen en uitvoeren?'

'Eén geheel, vanzelfsprekend, goed verankerd. Maar ook de langste en moeilijkste weg om te bewandelen.'

4.7.5 Samenvatting voor- en nadelen

Professionals werkzaam bij een NME organisatie hebben een voorkeur voor een vergaande mate van integratie van natuur, milieu en duurzaamheid binnen het programma Gezonde School. 90% kiest voor optie C of D. Dat geldt ook voor de Gezonde School-adviseurs (70%). Hun toelichtende antwoorden

geven inzicht in de voor- en nadelen die zij zien in het opstapelen van een groot samengesteld programma, dan wel van twee gelijkende programma's naast elkaar.

Het belangrijkste argument voor de integratie van beide domeinen is de koppeling tussen gezondheid en duurzaamheid. Gezondheid is onlosmakelijk verbonden met natuur, milieu en duurzaamheid. Het niet integreren wordt als een gemiste kans gezien, ook gezien de urgentie van de duurzaamheidsopgaven die er op dit moment liggen. Een tweede voordeel van het integreren van de domeinen ligt in de samenwerking tussen GSA en NME. Respondenten zien hierin kansen om elkaar te versterken, kennis en ervaring uit te wisselen en gebruik te maken van elkaars expertise. Een derde voordeel is dat het voor scholen aantrekkelijk is als er samengewerkt wordt tussen beide domeinen. Er is minder concurrentie om de tijd en aandacht van scholen. Een ander voordeel is dat scholen door minder organisaties apart worden benaderd en onderwerpen op het raakvlak van NMD en gezondheid worden in samenhang behandeld, bijvoorbeeld gezonde en duurzame voeding, bewegen en duurzaam vervoer.

Er worden ook risico's van het geheel of volledig integreren van beide domeinen benoemd. Zo dreigen duurzaamheidsthema's die geen directe link hebben met gezondheid buiten de boot te vallen. Ook kan een breed programma door scholen als te zwaar of hoog gegrepen ervaren worden.

5. Conclusies

Dit onderzoek maakt deel uit van een verkenning op welke wijze onderwijs voor natuur, milieu en duurzaamheid (NMD-onderwijs) een structurele plek kan krijgen binnen het primair onderwijs (po), voortgezet onderwijs (vo) en middelbaar beroepsonderwijs (mbo) in Nederland. In dit onderzoek is onderzocht of Gezonde School een plek kan zijn om natuur, milieu en duurzaamheid onder de aandacht van scholen te brengen en te ondersteunen.

Deze verkenning heeft zich gericht op een vijftal vraagstukken. Hieronder concluderen we per vraagstuk de bevindingen.

Vraagstuk 1: Is er draagvlak voor integratie van natuur, milieu en duurzaamheid in het programma Gezonde School onder scholen, Gezonde School-adviseurs en professionals op het gebied van natuur-, milieu- en duurzaamheidseducatie?

Deze verkenning laat zien dat er draagvlak is voor een verdere integratie van aandacht voor gezondheid en aandacht voor natuur, milieu en duurzaamheid (NMD), zowel onder scholen, als onder adviseurs en ondersteuners. Een harde knip tussen gezondheid en duurzaamheid is er eigenlijk niet. De respondenten vinden dat de thema's al met elkaar verbonden zijn door de directe en indirecte relatie tussen gezondheid en natuur, milieu en duurzaamheid. Het zorgen voor jezelf is onlosmakelijk verbonden met het zorgen voor de ander en de wereld om je heen. Veel scholen integreren duurzaamheid en gezondheid in praktijk al. Dit wijst erop dat het vanuit de school gezien logisch is om het verband te leggen tussen beide thema's. Ook ondersteuners constateren dit en adviseren binnen hun kunnen al op de onderwerpen en verwijzen door waar ze kunnen, om zo veel mogelijk in te spelen op de behoeften die leven op scholen.

Vraagstuk 2: Welke onderwerpen op het gebied van natuur, milieu en duurzaamheid lenen zich goed voor integratie in Gezonde School en welke minder of niet?

Diverse NMD-onderwerpen lenen zich er goed voor om integraal, structureel en planmatig aan te werken binnen het programma Gezonde School, omdat ze bijdragen aan gezondheid, leerprestaties en een gezonde leefstijl. Dit is gebleken uit het onderzoek naar de wetenschappelijke onderbouwing van bewezen effecten op gezondheid, gezonde leefstijl en leerprestaties en dit sluit aan bij de behoeften die respondenten hebben geuit.

Interessante onderwerpen voor scholen zijn binnenmilieu (daglicht, temperatuur), afval (afvalvermindering, afvalscheiding, zwerfafval), lopen en fietsen naar school, natuur (groene schoolpleinen, moestuinen/schooltuinen, groen in de klas) en milieu (biodiversiteit, aanpassen aan veranderend klimaat). De binnenmilieu-onderwerpen hebben de meeste aantoonbare effecten op leerprestaties en gezondheid. Dat is een belangrijke reden om deze onderwerpen op te nemen in Gezonde School. Echter, er moet goed gekeken worden welke onderwerpen van binnenmilieu behoren tot de huisvestingseisen van schoolgebouwen. Deze eisen staan in het Arbeidsomstandighedenbesluit (de Arboret) en het Bouwbesluit en gemeenten zijn verantwoordelijk voor deze huisvesting. Gezonde School adviseert in principe niet op thema's of onderwerpen die via wet en/of regelgeving voor scholen al vast gelegd of verplicht zijn. Daarom is het van belang de binnenmilieu aspecten in samenhang met de wet- en regelgeving te bekijken alvorens deze na een optimalisatieslag alsnog op te nemen in Gezonde School.

Voor andere thema's, zoals diverse buitenmilieu onderwerpen en voor natuur inclusief groene schoolpleinen, is er nog weinig evidentie over het effect op de gezondheid, leerprestaties en gezonde

leefstijl van kinderen. Ook met beperkte wetenschappelijke bewijslast kunnen deze thema's interessant. Het inzetten op meer onderzoek en evaluatie van praktijkvoorbeelden helpt het inzicht te vergroten. Het stimuleren van lopen en fietsen naar school is bewezen effectief voor de gezondheid, gezonde leefstijl en draagt mogelijk bij aan betere leerprestaties. Lopen en fietsen als onderdeel van milieubewustzijn stimuleren draagt ook bij aan een betere luchtkwaliteit en minder fijnstof rondom de school. Ook voor het werken in moestuinen en schooltuinen zijn er indicaties dat dit bijdraagt aan het verbeteren van de gezondheid en een gezonde leefstijl. Voeding is reeds een thema voor Gezonde School, gezien de relatie tussen duurzaam geproduceerde voeding en gezonde voeding is Duurzame voeding een interessant thema.

Er zijn in de literatuur zeer beperkte effecten gevonden voor het effect van werken aan afval op gezondheid en gezonde leefstijl, veelal indirect. Zwerfafval heeft wel effect op welbevinden maar er is geen enkel effect op leerprestaties bij de afvalthema's. Om die reden kan dit onderwerp binnen Gezonde School vervallen. Andere thema's die niet aansluiten bij het programma Gezonde School vanwege die indirecte relatie met gezondheid, gezonde leefstijl en leerprestaties zijn klimaatadaptatie, duurzame energie en energiebesparing en duurzaam inkopen. Een mogelijkheid is om deze onderwerpen op te nemen in een ander ondersteuningsprogramma voor scholen in het kader van goed burgerschap en verantwoordelijkheid voor de omgeving. In de conclusie bij vraag 5 gaan we hier verder op in.

Vraagstuk 3 en 4: Welke behoefte aan ondersteuning hebben scholen op het gebied van natuur, milieu en duurzaamheid? En in hoeverre kunnen Gezonde School-adviseurs en professionals uit het NME-werkveld in deze ondersteuningsbehoefte voorzien?

Als NMD wordt aangeboden dan is de ondersteuningsbehoefte op het gebied van NMD divers van aard. Er wordt aangegeven dat er behoefte is aan gastlessen, aan materialen en erkende lespakketten (lespakketten waarvan is bewezen dat ze werken) en aan inspiratie hoe met de thema's natuur, milieu en duurzaamheid aan de slag te gaan. Het programma Gezonde School biedt verschillende subsidieregelingen aan scholen aan. Wanneer aanpassingen in de fysieke omgeving van scholen (moestuinen, schooltuinen, groene schoolpleinen, duurzaam schoolgebouw met goed binnenmilieu) noodzakelijk zijn, dan zijn scholen erg geholpen met financiële ondersteuning.

De professionals van NME-centra kunnen veel kennis en expertise delen met de Gezonde School-adviseurs. Zij kunnen gastlessen bieden, ervaringsgerichte leeractiviteiten introduceren en informeren over op maat gesneden lespakketten. Echter, er is geen eenduidig totaal aanbod en er is geen ondersteuningsstructuur waar de NME-centra op terug kunnen vallen in hun streven om NMD-onderwijs via een 'whole school approach' aan te bieden aan de scholen. Onduidelijk is hoever de huidige Gezonde School-adviseurs bijgeschoold moeten worden op de NMD-onderwerpen of wanneer zij beter door kunnen verwijzen naar Milieu en Natuur collega's bij de GGD of bij andere organisaties die scholen op de juiste manier kunnen helpen bij de NMD-onderwerpen.

Vraagstuk 5: Op welke wijze kunnen de onderwerpen op het gebied van natuur, milieu en duurzaamheid aan scholen worden aangeboden en wat zijn de voor- en nadelen van deze verschillende aanbestedingsvormen?

Deze vraagstelling richt zich zowel op de mogelijkheden voor een inhoudelijke afstemming van de thema's gezondheid en duurzaamheid, als op een meer organisatorische afstemming. Er is een sterke voorkeur voor variant D: 'de partners', oftewel een verregaande integratie van de thema's gezondheid en duurzaamheid binnen een nieuw op en in te richten programma 'Gezonde en Duurzame School'. Voordelen hiervan zijn pragmatisch van aard namelijk duidelijkheid en de één-loket functie. Deze variant biedt mogelijkheden om meer structureel aan de slag te gaan met natuur, milieu en duurzaamheid. Maar

nadelen worden ook genoemd, het zou organisatorisch niet haalbaar zijn, te log en te groot. Ook vragen met name de professionals van de NME-centra zich af of NMD-onderwerpen dan niet ondergesneeuwd raken in het geheel van de bestaande thema's en belangen van Gezonde School.

Bovendien zijn er inhoudelijke dilemma's. Een gezonde en duurzame leefstijl liggen namelijk regelmatig in elkaars verlengde, maar niet altijd. Bovendien is gesteld dat duurzaamheid en gezondheid aparte specialismen zijn met eigen specialisten. De Gezonde School-adviseur als aanspreekpunt voor beide domeinen is waarschijnlijk niet voldoende geëquipeerd om scholen op alle thema's te kunnen ondersteunen, net als dat NME-professionals dat niet zijn voor beide domeinen.

Het merendeel van de scholen die meedoen aan Gezonde School en GSA's is van mening dat er voor natuur, milieu en duurzaamheid een themacertificaat beschikbaar moet komen. Deze mening zegt meer iets over de relevantie van het onderwerp dan over de wens voor daadwerkelijk het themacertificaat. De verwachting dat scholen het vignet aanvragen is dan ook veel lager. Dit kan echter ook te maken hebben met het aanvraagproces of de voordelen van het keurmerk voor de school. De ondersteuners van scholen, zowel GSA's als NME-professionals, hebben voorkeur voor de varianten C en D. Variant C kan ook een opstap zijn naar variant D. Belangrijk voor het beschikbaar maken van het themacertificaat voor Gezonde School is dat er voldoende keuze is in erkende lespakketten en dat er een inhoudelijk kennispartner kan worden aangetrokken voor de inhoudelijke invulling van het nieuw thema natuur, milieu en duurzaamheid.

Variant A (*tweeling: gezondheid en duurzaamheid strikt gescheiden*) vinden de bevroegde doelgroepen een ongewenste ontwikkelrichting. De inhoud van gezondheid en NMD zijn te zeer aan elkaar verbonden om volledig los van elkaar aangeboden te worden aan scholen. Ook organisatorisch is het van belang deze domeinen meer met elkaar te verbinden, opdat gericht kan worden doorverwezen.

Variant B (*goede burens: gezondheid en duurzaamheid gescheiden maar wel samenwerking mogelijk*) én Variant C (*huisgenoten: gezondheid en duurzaamheid soms overlappend, veel samenwerking en doorverwijzing*) hebben beide eigenschappen die de doelgroepen aanspreken. Bovendien lijken de nadelen van deze varianten relatief goed te ondervangen met gerichte maatregelen. Gezondheid en NMD worden als eigen domeinen gezien, maar de overlap wordt erkend en gefaciliteerd.

Variant D (*partners: gezondheid en duurzaamheid volledig geïntegreerd*) is de beste optie. Deze variant speelt in op de behoefte aan samenhang en samenwerking en biedt voor de onderwijspraktijk een duidelijk aanspreekpunt. Tegelijkertijd concluderen we dat gezondheid en NMD domeinen zijn die vooralsnog te zeer hun eigen dynamiek, identiteit en specialisme kennen, om op korte tot middellange termijn tot een uitgebalanceerd en samenhangend programma te worden samengevoegd.

6. Advies

In dit hoofdstuk lichten we de aanbevelingen en propositie toe.

Aanbeveling 1: Organiseer de ontwikkeling van een sterke ondersteuningsstructuur voor het onderwijs

De belangrijkste beweegredenen voor de oprichting van het programma Gezonde School was het grote versnipperde aanbod aan scholen op het gebied van gezonde leefstijl en de beperkte mogelijkheden voor kwaliteit van het aanbod naar scholen. Ditzelfde geldt momenteel voor NMD-onderwijs. De bevroegde respondenten hebben een sterke voorkeur geuit voor een samenhangende en samenwerkende ondersteuningsstructuur voor zowel gezondheid als NMD. Dat NMD-onderwijs evenals onderwijs in gezondheid en gezonde leefstijl van belang wordt geacht door het onderwijs blijkt ook uit de verkenning van Curriculum.nu waarbij zowel gezondheid als duurzaamheid worden genoemd als relevant in toekomstbestendig onderwijs.

De aanbeveling is dan ook om de behoefte van scholen voorop te stellen in de lange termijn-ontwikkelingen rond onderwijsondersteuning, en toe te werken naar een sterke structuur waarin verschillende (maatschappelijke) onderwerpen in samenhang aandacht krijgen¹¹. Gezondheid en duurzaamheid kunnen daar onderdeel van uit maken, maar ook thema's als cultuur, sport, wetenschap en techniek. We noemen dit een één-loket functie, waarbij scholen terecht kunnen voor ondersteuning bij verschillende onderwerpen, een hoogwaardig kwalitatief aanbod van lespakketten en materialen inclusief keurmerk en een lokaal netwerk van specialisten. Een dergelijke samenhangende ondersteuningsstructuur is de stip-op-de-horizon en biedt een belangrijk kader voor de volgende aanbevelingen die meer op korte en middellange termijn zijn te realiseren.

Aanbeveling 2: Integreer onderwerpen van natuur, milieu en duurzaamheid in bestaande gezondheidsthema's van Gezonde School

Er zijn verschillende NMD-onderwerpen die voor integratie in Gezonde School in aanmerking komen. Sommige van deze sluiten goed aan bij reeds bestaande thema's van Gezonde School. Wij adviseren daarom om ze in overleg met de betrokken landelijke thema-instituten zoals het Voedingscentrum onder te brengen bij deze thema's. Duurzame voeding kan ondergebracht worden bij het thema Voeding, en lopen en fietsen binnen het thema Sport en bewegen. In de bijgestelde propositie staat een voorstel van een verdeling van NMD-onderwerpen over de verschillende thema's binnen het programma Gezonde School (tabel 7, linker kolom).

Aanbeveling 3: Actualiseer het thema '(binnen)milieu en natuur' binnen Gezonde School

Verschiedende NMD-onderwerpen zijn bewezen relevant voor de gezondheid van kinderen op school. Dit zijn bovendien onderwerpen waarmee scholen graag aan de slag willen en waar zij graag ondersteuning bij willen. Het zijn ook onderwerpen die worden aangeboden binnen het programma Gezonde School en waarvoor in het po een vignet Gezonde School voor is te verkrijgen. Het betreft: een gezond binnenklimaat, groene buitenruimte, moestuinen/schooltuinen. Deze onderwerpen zijn nu ook al aanwezig binnen het thema Milieu en natuur en in beperkte mate binnen Binnenmilieu voor vo en mbo, maar daar zijn ze nog onvoldoende uitgewerkt. Deze onderwerpen dienen een plek te krijgen binnen het programma Gezonde School, waarbij relevante expertise over deze onderwerpen van belang is en waarbij kwalitatief hoogwaardige activiteiten worden aangereikt (zie ook aanbeveling 5). Tegelijkertijd kan het programma Gezonde School ondersteuning op een aantal onderwerpen staken

¹¹ Denk aan ontwikkelingen rond 'De toekomst van ons onderwijs', 'Curriculum.nu'.

vanwege de nu bewezen beperkte (vaak indirecte) relatie met gezondheid, gezonde leefstijl en leerprestaties. Het betreft de onderwerpen: zwerfafval, afvalscheiding, duurzame energie. De naamgeving van beide thema's in po en vo/mbo moet dezelfde zijn en ook de inhoud kan grotendeels gelijk zijn. In de aanbevolen propositie aan het einde van deze verkenning is dit verder uitgewerkt. Voor het thema Binnenmilieu moet goed gekeken worden of aanbod hierop mogelijk blijft .

Aanbeveling 4: Richt een programma "Duurzame School" in

Verschillende NMD-onderwerpen hebben geen direct en/of significant meetbaar effect op de gezondheid en leerprestaties van kinderen op school. Wel kan een onderwerp effect hebben op de gezondheid van de samenleving breed, zoals kwaliteit van bodem, water en lucht inclusief de grote transities als klimaatadaptatie, energietransitie en circulaire economie. Bovendien is ervan uit zowel het onderwijs als de overheid vraag naar deze onderwerpen. Daarom wordt geadviseerd om, parallel aan het programma Gezonde School, een programma "Duurzame School" in te richten. Neem de programmastructuur van Gezonde School als uitgangspunt en sluit hier zo veel mogelijk op aan omdat de inhoudelijke verbondenheid tussen gezondheid en duurzaamheid voor velen groot is, en er behoefte is aan meer gestructureerd aanbod en samenhang. In de aanbevolen propositie aan het einde van deze verkenning is dit verder uitgewerkt.

Daarnaast is het van belang om bij een verdere uitwerking voort te bouwen op bestaande netwerken en initiatieven op het gebied van NMD-onderwijs. Tijdens deze verkenning kwam bijvoorbeeld regelmatig de vraag op hoe het geadviseerde programma "Duurzame School" zich verhoudt tot het bestaande programma Eco-Schools. Het is in het belang van de scholen dat het ontwerp van een toekomstige ondersteuningsstructuur wordt afgestemd op de ondersteuning die reeds beschikbaar is. Dit behoeft een nadere verkenning.

Aanbeveling 5: Geef een impuls aan kwaliteit en erkenning van NMD-activiteiten

Gezonde School promoot alleen activiteiten waarvan de kwaliteit op basis van vastgestelde criteria uit het erkenningstraject van het RIVM door onafhankelijke professionals zijn vastgesteld. Dit noemen we erkende Gezonde School-activiteiten. Momenteel zijn er voor het thema 'Milieu en natuur' slechts twee activiteiten erkend binnen Gezonde School¹². Voor het thema Binnenmilieu dat aangeboden wordt aan vo en mbo zijn geen erkende activiteiten beschikbaar. Voor een belangrijk deel heeft dit te maken met het toetsingskader dat wordt gehanteerd. Er wordt beoordeeld of activiteiten bijdragen aan een *gezonde leefstijl*. Dit betekent dat in veel gevallen het gebrek aan erkenning van NMD-activiteiten niets hoeft te zeggen over de kwaliteit. Het laat primair zien dat het beoogde effect (bijvoorbeeld duurzame leefstijl of natuurbeleving) niet één op één aansluit op de kaders van het erkenningensysteem van het RIVM. Het RIVM heeft nu geen commissie voor de beoordeling van NMD-activiteiten.

Tegelijkertijd heeft de literatuurstudie laten zien dat er wel degelijk activiteiten bestaan op het gebied van natuur, milieu en duurzaamheid, welke een positief effect hebben op de gezondheid van leerlingen. Een onderwerp als groene schoolpleinen is hiervan een goed voorbeeld. Bij het actualiseren van het thema 'Milieu en natuur' binnen Gezonde School is het daarom belangrijk om een impuls te geven aan de kwaliteit en erkenning van NMD-activiteiten in relatie tot de bijdrage aan een gezonde leefstijl. Alleen dan zal het thema haar potentie tot ontwikkeling kunnen brengen.

Indien aanbeveling 4 wordt opgevolgd en er een programma "Duurzame School" komt, is het bovendien belangrijk om activiteiten te toetsen op de kaders van dit nieuw te ontwikkelen programma. Daarbij

¹² Voor het primair onderwijs zijn dat GrowWizzKids (goed beschreven) en Smaaklessen (eerste aanwijzingen voor effectiviteit). Beide activiteiten zijn gericht op voeding.

staan naast gezondheid en gezonde leefstijl, ook duurzaamheid en duurzame leefstijl centraal. Het inrichten en organiseren van een dergelijk toetsingssysteem van kwalitatief hoogwaardige educatiematerialen verdient dan ook de aandacht.

Aanbeveling 6: Investeer in onderzoek naar de effecten van duurzame veranderingen op gezonde leefstijl en gezondheid.

Gedegen Nederlands onderzoek op het terrein van het effect van groene schoolpleinen is schaars en de empirische ondersteuning voor de vaak veronderstelde effecten is nog maar beperkt uitgevoerd. Uit de opgehaalde informatie bij scholen kwam opvallend vaak naar voren dat scholen met nieuwbouw bezig zijn en ook in hun plannen duurzaamheid inclusief groene schoolpleinen hebben staan. Het is van belang dat er onderzoek komt naar deze plannen en realisaties om te zoeken naar effecten op indicatoren van gezondheid en duurzaamheid om zo een steviger fundament te leggen voor het belang van vergroenen van schoolpleinen.

Het thema binnenmilieu gaat over een breed scala aan onderwerpen: luchtkwaliteit, temperatuur (thermisch comfort), daglicht en geluid/akoestiek. Deze onderwerpen worden vooral los van elkaar onderzocht, maar zijn van belang om juist ook in samenhang te onderzoeken. Resultaten van een dergelijk onderzoek kunnen gemeenten helpen bij het verbreden van preventieve maatregelen om de ziektelast in de toekomst te verlagen.

6.1 Propositie

Op pagina 10 is beschreven dat er globaal twee doelstellingen aan deze verkenning ten grondslag lagen. De eerste doelstelling heeft betrekking op de optimalisatie van NMD-onderwijs binnen het programma Gezonde School. De tweede doelstelling heeft te maken met een structurele uitvoer van een planmatige en integrale aanpak van natuur, milieu en duurzaamheid. De belangrijkste aanbeveling behorend bij de eerste doelstelling is om NMD-onderwijs binnen het programma Gezonde School te optimaliseren, gebruikmakend van de opgedane kennis in deze verkenning. De aanbeveling die aansluit bij de tweede doelstelling is om een programma "Duurzame School" in te richten als opstap naar een groter programma Gezonde en Duurzame School waar beiden domeinen in vertegenwoordigd zijn.

Om de aanbevelingen te concretiseren is de propositie opgebouwd uit twee onderdelen:

- Het programma **Gezonde School** blijft in haar huidige opzet bestaan. Natuur, milieu en duurzaamheid krijgen binnen verschillende gezondheidsthema's een plek, passend bij de motieven van Gezonde School; *voor een gezonde generatie*
- Er komt een programma "**Duurzame School**"; *voor een duurzame generatie*. Methodisch wordt een aanpak voorgestaan vergelijkbaar aan Gezonde School; de thema's betreffen natuur, milieu en duurzaamheid.

In de volgende paragrafen zijn vraagstukken beschreven voor de verdere ontwikkeling van deze twee onderdelen.

6.1.1 Gezonde School

Het voorstel voor de ontwikkeling van NMD binnen Gezonde School is tweeledig:

- Integreer systematisch onderwerpen van natuur, milieu en duurzaamheid in de bestaande gezondheidsthema's van Gezonde School (aanbeveling 2);
- Actualiseer het bestaande thema '(Binnen)milieu en natuur' binnen Gezonde School (aanbeveling 3).

Een deel van de onderwerpen kan een plek krijgen in het thema Binnenmilieu/Milieu en natuur. Andere NMD-onderwerpen lijken beter te passen in andere gezondheidsthema's (zoals Voeding en Sport en bewegen). Het literatuuronderzoek geeft aan welke NMD-onderwerpen zich goed lenen voor integratie in Gezonde School. In de beantwoording van vraagstuk 2 is dit toegelicht.

Aanbeveling 5 over erkenning van van NMD-activiteiten en aanbeveling 6 over nader onderzoek naar de effecten van duurzame veranderingen op gezonde leefstijl en gezondheid zijn van belang voor verdere ontwikkeling van NMD binnen het programma Gezonde School.

Bij de verdere uitwerking hiervan komen verschillende vragen naar voren, zoals:

1. Wat is een geschikte naam voor het nieuwe thema Binnenmilieu/Milieu en natuur dat als één thema wordt aangeboden aan po, vo en mbo?
2. Welke organisatie kan als kartrekker bij Gezonde School fungeren van het thema Binnenmilieu/Milieu en natuur?
3. Hoe staan de themakartrekkers van de thema's 'Voeding' en 'Sport en Bewegen' tegenover de integratie van NMD-onderwerpen zoals 'lopen en fietsen' en 'duurzame voeding' in deze thema's?

4. Is er bij de Gezonde School-adviseurs voldoende kennis en expertise aanwezig om scholen te ondersteunen, zowel bij het nieuwe gecombineerde thema Binnenmilieu/milieu en natuur, als bij de NMD-onderwerpen binnen andere gezondheidsthema's (Voeding en Sport en bewegen)? Zo niet, hoe kan deze kennis worden toegevoegd?
5. Is er voldoende kwalitatief goed aanbod om op schoolniveau invulling te kunnen geven aan NMD, binnen de kwaliteitskaders en op de vier pijlers van Gezonde School? Hoe kan deze kwaliteit geborgd worden?
6. Is een themacertificaat op het gebied van Binnenmilieu/Milieu en natuur voldoende sterk om het vignet Gezonde School aan een school te kunnen toekennen?

6.1.2 "Duurzame School"

Het voorstel is om, parallel aan Gezonde School, een programma "Duurzame School" in te richten. Naast de inhoudelijke overwegingen die hieraan ten grondslag liggen is de behoefte van scholen aan een sterke en duidelijk onderwijsondersteunende structuur hiervoor een belangrijke aanleiding. In aanbeveling 1 is dit toegelicht. In de aanbevelingen wordt dan ook benadrukt dat het van belang is om te starten met de op- en inrichting van een programma "Duurzame School", gebaseerd op de organisatie en aanpak van Gezonde School. Hierdoor zal het nieuw in te richten programma voor diverse betrokkenen snel vertrouwd aanvoelen en eventueel op den duur goed verenigbaar zijn met Gezonde School.

Hieronder doen we een vingeroefening hoe dit concreet vorm kan krijgen> Als we Gezonde School spiegelen naar het domein van natuur, milieu en duurzaamheid, hoe zou het programma "Duurzame School" er dan uit komen te zien? Onderstaande tien vraagstukken geven een vertrekpunt voor de verdere uitwerking van deze ontwikkelrichting.

Aanpak

- Gezonde School werkt aan de ontwikkeling van gezondheid en een gezonde leefstijl.
 1. Gaat "Duurzame School" 'duurzaamheid' en 'duurzame leefstijl' als motieven hanteren?
De Gezonde School-aanpak werkt met vier pijlers. Voor NMD-onderwijs wordt mondiaal gebruik gemaakt van de whole school approach voor duurzame ontwikkeling (zie
- Figuur 4 op pagina 21).
 2. Lenen de aspecten van de *whole school approach* zich ervoor om als pijlers in een "Duurzame School"-aanpak te worden gehanteerd?
- Gezonde School werkt met acht thema's (zie Tabel 1 op pagina 14).
 3. Welke thema's omvat het programma "Duurzame School"? Hierbij ontstaan vragen over hoe het begrip 'duurzaamheid' binnen het nieuw in te richten programma; van smal bijvoorbeeld gefocust op thema's als afval, circulariteit, energie en biodiversiteit tot breed bijvoorbeeld de volledige breedte van de Sustainable Development Goals. Naast de inhoudelijke overwegingen die hierbij een rol spelen, is het belangrijk om hierbij de wensen en behoeften in het onderwijsveld zorgvuldig mee te wegen.
- Gezonde School werkt met themacertificaten en het vignet Gezonde School.
 4. Wordt het door verschillende belanghebbenden (overheid, onderwijs) als wenselijk gezien om een dergelijke vorm van certificering over te nemen voor "Duurzame School"?

Organisatie

5. Hoe zou het programmateam van "Duurzame School" eruit kunnen komen te zien? Waar kan het programmamanagement worden ondergebracht?
6. Wie zijn de belangrijkste partners? Wat is de beste organisatievorm? Geleerd kan worden van het model van het programma Gezonde School.
- .
7. Hoe kan het programma "Duurzame School" het beste worden aangestuurd? Nemen de bestuurders van de partners deel aan de stuurgroep en wil je wel een stuurgroep?
- Gezonde School wordt gefinancierd door de ministeries van VWS, OCW en LNV.
8. Welke ministeries willen betrokken zijn bij de financiering en aansturing van het programma "Duurzame School"? Zien de ministeries LNV, IenW, EZK, BZK en BuZa hun beleidsdoelen hierin terug? En hoe wordt de financiering geregeld?

Ondersteuningsstructuur

- Gezonde School werkt met een ondersteuningsinfrastructuur, bestaande uit Gezonde School-adviseurs werkzaam bij de regionale GGD-en.
- 9. Hoe zou de (lokale en/of regionale) ondersteuningsinfrastructuur van "Duurzame School" eruit kunnen zien? Welke rol kunnen de NME-centra daarin spelen? Is er bij lokale en/of regionale organisaties voldoende kennis en expertise aanwezig om deze onderwijsondersteunende rol op zich te nemen?
- Gezonde School werkt met een erkenningstraject voor Gezonde School-interventies.
- 10. Is een erkenningstraject voor "Duurzame School"-interventies een kansrijke route om kwaliteit en doelmatigheid van de inzet op scholen te stimuleren? Kan er een erkenningssysteem worden gebruikt voor Gezonde School als voor Duurzame School?

7. Limitatie van deze verkenning

De lezer moet er rekening mee houden dat deze verkenning een aantal specifieke doelgroepen als respondenten voor de vraagstukken heeft bereikt. Het betrof scholen die meededen aan het programma Gezonde School en/of aan het programma Eco-School. Oftewel scholen die al werken aan het stimuleren van een gezonde en/of duurzame leefstijl zijn bevroegd. Hierdoor kan er een vertekend beeld zijn ontstaan.

Daarnaast zijn er voor deze verkenning twee specifieke groepen binnen het werkveld van NMD met een advies of coördinerende functie aangeschreven. Maar er zijn natuurlijk meer organisaties die NMD-onderwijs onder de aandacht brengen via scholen.

In deze verkenning zijn de afnemers (=scholen), begeleiders en coördinerende instanties geraadpleegd, er is nog geen raadpleging bij financiers (=ministeries) uitgevoerd.

8. Bijlagen

Bijlage 1. Afwegingskader Gezonde School

Gezonde School heeft een aantal mogelijkheden om informatie te verspreiden over Gezonde School onderwerpen. Deze onderwerpen dragen bij aan een gezonde leefstijl van kinderen 0-19 jaar en een gezonde schoolomgeving. De mogelijkheden om informatie te verspreiden zijn 1) opname van informatie over het onderwerp op de website van gezondschool.nl 2) een ondersteuningsaanbod voor versterkte aandacht en aanzet tot borging voor het onderwerp op scholen en 3) volledige informatie voorziening en ondersteuning voor onderwerpen die voldoen aan criteria vignet Gezonde School. Het afwegingskader ondersteunt de keuze voor opname van het nieuw aangedragen onderwerp voor een van deze drie informatiekkanalen.

Het afwegingskader heeft tot doel om Gezonde School een gestructureerde, onderbouwde en eenduidige beslissing te laten nemen over het toelaten van nieuwe onderwerpen binnen een of meerdere van deze communicatiekanalen van Gezonde School.

Een nieuw onderwerp wordt aangedragen voor opname binnen het Gezonde School aanbod. Een inhoudelijk medewerker van Gezonde School wordt verantwoordelijk voor het interne afwegingsproces van het nieuwe onderwerp. Wanneer de vragenlijst is ingevuld en benodigde informatie is verzameld geven de projectleiders van de Gezonde School een voorlopig advies aan de Stuurgroep over opname van het onderwerp bij Gezonde School en ontsluiting van informatie via een van de genoemde kanalen. De Stuurgroep beslist op basis van dit advies voor wel of geen opname van het nieuwe onderwerp als thema in Gezonde School.

Nieuwe onderwerpen worden beoordeeld aan de hand van de volgende zeven criteria:

1. Het is aannemelijk dat het onderwerp een bijdrage levert aan de gezondheid van de leerlingen/studenten, hun gezonde leefstijl en hun leerprestaties
2. Het onderwijs en/of overheid geeft aan behoefte te hebben aan informatie over het onderwerp
3. Er is een thema-kartrekker beschikbaar
4. Het onderwerp is uitgewerkt op de vier pijlers van het programma Gezonde School (Educatie, Signaleren, Omgeving en Beleid)
5. Er zijn erkende interventies beschikbaar voor het onderwerp
6. De thema-kartrekker kan bij- en/of nascholing aanbieden aan de Gezonde School Adviseurs en Gezonde School Coördinatoren
7. Er is menskracht en kennis bij de thema-kartrekker beschikbaar om beoordelingen en audits uit te voeren van thema-certificaat aanvragen

Wanneer aan alle criteria wordt voldaan kan voor het onderwerp door scholen een themacertificaat worden aangevraagd. Wanneer slechts aan enkele criteria wordt voldaan dan wordt anders besloten, zie onderstaand.

	Criterium	Antwoord	Cumulerend	Conclusie
1	Aannemelijke bijdrage gezondheid/ leerprestaties	JA		Ga verder naar 2
		NEE		Geen GS onderwerp [stop]
2		JA	+ JA bij 1	Ga verder naar 3

	Vraag van Onderwijs/ Overheid	NEE		Geen GS onderwerp [stop]
3	Thema kartrekker	JA	+ JA bij 1 & 2	Info over onderwerp op Gezondeschool.nl, verder naar 4
		NEE		Voorlopig geen GS onderwerp [stop]
4	Vier pijlers	JA	+ JA bij 1 t/m 3	Info over onderwerp op Gezondeschool.nl
		NEE		Voorlopig geen GS onderwerp [stop]
5	Erkende interventies	JA	+ JA bij 1 t/m 4	Info over dit onderwerp op Gezondeschool.nl
		NEE		Info over onderwerp op Gezondeschool.nl
6	Bij- / nascholing	JA	+ JA bij 1 t/m 5	Info over onderwerp op Gezondeschool.nl + OA
		NEE		Info over onderwerp op Gezondeschool.nl
7	Beoordelingen/audits	JA	+ JA bij alle	Website + OA + themacertificaat
		NEE		Website + OA

Wanneer een onderwerp wordt aangedragen voor opname binnen Gezonde School dan zal, na beoordeling op de zeven criteria, als volgt worden besloten:

- A. Het nieuw aangedragen onderwerp is GEEN nieuw thema voor het programma Gezonde School (voor evt. vervolg acties zie vragenlijst)
- B. Het onderwerp wordt een Gezonde School thema, informatie over het thema wordt ontsloten via de website van gezondeschool.nl
- C. B + het thema maakt onderdeel uit van het ondersteuningsaanbod voor versterkte aandacht (t.b.v. borging voor het onderwerp op scholen)
- D. B + C + voor het nieuwe thema kan een thema-certificaat Gezonde School worden aangevraagd.

Bijlage 2. Vragenlijst Gezonde School-adviseurs

Vragenlijst Inventarisatie thema Milieu en Natuur Gezonde School -Gezonde School-adviseur-

Introductie

Beste Gezonde School-adviseur,

Duurzaamheid, natuur en milieu zijn actuele maatschappelijke thema's. Gezonde School onderzoekt aan welke onderwerpen scholen aandacht (willen) besteden, en of Gezonde School een logische plek is voor het bieden van ondersteuning hierbij.

We willen u vragen om een online vragenlijst in te vullen. Het invullen van deze vragenlijst duurt circa 10 minuten. U vindt de vragenlijst hier: [Link invoegen]

We ontvangen uw reactie graag uiterlijk **dinsdag 17 maart**.

Uw antwoorden worden vertrouwelijk behandeld. Bij het delen van de resultaten maken we de antwoorden anoniem. Gezonde School gebruikt de uitkomsten om de dienstverlening aan scholen te verbeteren en eventueel uit te breiden. De resultaten worden via de nieuwsbrief van Gezonde School en de website www.gezondeschool.nl bekend gemaakt.

Mocht u vragen of opmerkingen hebben naar aanleiding van deze vragenlijst, neem dan contact met ons op via monitoregezondeschool@rivm.nl.

Deze vragenlijst is overigens alleen naar de Gezonde School-adviseurs contactpersonen gestuurd. Het zou heel fijn zijn wanneer u deze doorstuurt naar uw collega Gezonde School-adviseurs en hen vraagt deze in te vullen.

Alvast hartelijk dank voor uw medewerking,

Marije van Koperen & Lise Albers

Gezonde School

Algemene informatie

1. Bij welke GGD bent u werkzaam?
 - GGD Groningen
 - GGD Fryslân
 - GGD Zaanstreek/Waterland
 - GGD Amsterdam
 - GGD Hollands-Noorden
 - GGD Kennemerland
 - GGD Hollands-Midden
 - GGD Gooi en Vechtstreek
 - GGD regio Utrecht
 - GGD Flevoland
 - GGD Twente
 - GGD IJsselland
 - GGD Drenthe
 - GGD Noord- en Oost-Gelderland
 - GGD Gelderland-Zuid
 - Veiligheids- en Gezondheidsregio Gelderland-Midden
 - GGD West-Brabant
 - GGD Hart voor Brabant
 - GGD Brabant-Zuidoost

- GGD Haaglanden
- GGD Rotterdam-Rijnmond
- Dienst Gezondheid & Jeugd Zuid-Holland Zuid
- GGD Zeeland
- GGD Zuid-Limburg
- GGD Limburg-Noord

2. Welk type scholen bezoekt u als Gezonde School-adviseur? *[meerdere antwoorden mogelijk]*

- PO
- SBO
- SO
- VO
- VSO
- MBO

Duurzaamheid, natuur en milieu

De thema's duurzaamheid, natuur en milieu krijgen steeds meer aandacht op scholen. Deze vragen zijn bedoeld om te achterhalen aan welke onderwerpen scholen binnen deze thema's aandacht besteden of willen gaan besteden.

3. Hoe vaak wordt u gevraagd om met een school mee te denken over het thema Duurzaamheid, Natuur en Milieu?

Geef voor de onderstaande onderwerpen aan welk antwoord het meest van toepassing is.

	Heel vaak	Vaak	Soms	Zelden	Nooit	Weet ik niet
1. Groene schoolpleinen (buitenlokaal)						
2. Biodiversiteit						
3. Moestuinen/schooltuinen						
4. Groen in de klas						
5. Duurzame voeding						
6. Voedselverspilling						
7. Afvalvermindering en afvalscheiding						
8. Zwerfafval						
9. Duurzame energie en energiebesparing						
10. Aanpassen aan het veranderende klimaat						
11. Duurzaam inkopen						
12. Luchtkwaliteit (binnen)						

13. Aangename temperatuur (binnen)						
14. Genoeg daglicht (binnen)						
15. Akoestiek en geluidsniveau (binnen)						
16. Luchtkwaliteit buiten (bijv. fijnstof)						
17. Lopen en fietsen naar school						
18. Groene routes naar school						

Licht indien gewenst uw antwoord toe (let op: maximaal 200 tekens). *[open vraag; aantal woorden maximeren]*

4. Zijn er onderwerpen die u hierboven mist, waaraan scholen wel aandacht (willen) besteden? (let op: maximaal 200 tekens) *[open vraag; aantal woorden maximeren]*
5. Met wie werken scholen samen op het terrein van duurzaamheid, milieu en natuur? *Meerdere antwoorden mogelijk*
- Gemeente
 - GGD-adviseur (specialist Milieu en Natuur)
 - Gezonde School-adviseur
 - NME-centrum (natuur- en milieueducatie)
 - IVN
 - Zzp'er uit de regio
 - Iemand anders, namelijk (let op: maximaal 100 tekens): *[open vraag]*
 - Met niemand
 - Weet ik niet

Licht indien gewenst uw antwoord toe (let op: maximaal 200 tekens): *[open vraag; aantal woorden maximeren]*

Gezonde School

De ondersteuning vanuit Gezonde School op het terrein van duurzaamheid, natuur en milieu richt zich nu hoofdzakelijk op het onderwerp binnenmilieu (ventilatie, geluid, geur en stoffigheid). De vragen hierna zijn bedoeld om te achterhalen of Gezonde School zijn ondersteuning zou moeten uitbreiden naar andere onderwerpen binnen de thema's duurzaamheid, natuur en milieu.

6. Vindt u Gezonde School een logische plek voor ondersteuning op de thema's duurzaamheid, natuur en milieu (breder dan binnenmilieu)?
- Ja
 - Misschien
 - Nee
 - Weet ik niet

Licht uw antwoord kort toe (let op: maximaal 200 tekens): *[open vraag; aantal woorden maximeren]*

7. Als Gezonde School duurzaamheid, natuur en milieu opneemt als thema, gaan scholen dan Gezonde School benaderen voor ondersteuning op dit thema, denkt u?

Beantwoord deze vraag voor de verschillende schooltypen.

	Ja	Misschien	Nee	Weet ik niet
PO				
SBO				
SO				
VO				
VSO				
MBO				

Licht uw antwoord kort toe (let op: maximaal 200 tekens): *[open vraag; aantal woorden maximeren]*

8. Welke vorm van ondersteuning willen scholen graag ontvangen? *[meerdere antwoorden mogelijk]*
- Workshops en/of trainingen voor docenten
 - Gastlessen
 - (Erkend) lesmateriaal
 - Materialen (zoals afvalknijpers, stikstofmeters)
 - Advies door een expert
 - Inspiratie en voorbeelden (website)
 - Uitwisseling met andere scholen
 - Financiële ondersteuning
 - Andere ondersteuning, namelijk (let op: maximaal 100 tekens): *[open vraag]*
 - Weet ik niet.

Licht indien gewenst uw antwoord toe (let op: maximaal 200 tekens) *[open vraag; aantal woorden maximeren]*

9. Als Gezonde School duurzaamheid, natuur en milieu opneemt als thema, vindt u dan dat er ook een themacertificaat zou moeten komen voor dit thema?
- Ja
 - Misschien
 - Nee
 - Weet ik niet

10. Als het mogelijk wordt om een themacertificaat voor duurzaamheid, natuur en milieu te verkrijgen, denkt u dat scholen dit themacertificaat gaan aanvragen?

Beantwoord deze vraag voor de verschillende schooltypen.

	Heel veel scholen	Veel scholen	Sommige scholen	Weinig scholen	Heel weinig scholen	Weet ik niet
PO						
SBO						
SO						
VO						
VSO						
MBO						

Licht uw antwoord kort toe (let op: maximaal 200 tekens): *[open vraag; aantal woorden maximeren]*

11. Wat vindt u de meest passende naam voor dit thema?

- Natuur en milieu
- Duurzaamheid, natuur en milieu
- Duurzaamheid
- Duurzame leefomgeving
- Gezonde leefomgeving
- Fris en groen
- Anders, namelijk (let op: maximaal 100 tekens): *[open vraag]*
- Geen mening

12. Wat is volgens u de beste manier om de ondersteuning van scholen op de thema's gezondheid/gezonde leefstijl en duurzaamheid, natuur en milieu te organiseren?

- A: De thema's Gezondheid en Duurzaamheid worden als aparte programma's aangeboden aan scholen. De huidige thema's Milieu en Natuur (po) en Binnenmilieu (vo en mbo) komen te vervallen binnen het programma Gezonde School.
- B: Gezonde School blijft informatie en ondersteuning aanbieden op de thema's Milieu en Natuur (po) en Binnenmilieu (vo en mbo). Er komt geen uitbreiding op duurzaamheid, de thema's zijn niet geldig voor het verkrijgen van een vignet Gezonde School en er is geen Ondersteuningsaanbod voor mogelijk. Er zal worden verwezen naar andere partijen (Eco-schools, Jantje Beton, IVN, NME's) voor ondersteuning.
- C: De huidige thema's Milieu en Natuur (po) en Binnenmilieu (vo en mbo) van Gezonde School worden verbreed met Duurzaamheid. Op de website van Gezonde School kunnen scholen informatie vinden over Duurzaamheid i.r.t. Gezondheid en het aanbod van activiteiten op dit thema wordt vergroot. Ook in andere thema's van Gezonde School wordt meer aandacht besteed aan duurzaamheid (bijvoorbeeld duurzame voeding en fietsen om meer te bewegen). Er is geen themacertificaat noch een vignet te behalen voor de thema's maar ondersteuningsaanbod wordt wel aangeboden.

- De thema's Duurzaamheid, Milieu en Natuur zijn verweven in het gehele programma van Gezonde School. Er komt één programma voor alle toekomstbestendige scholen: de Gezonde en Duurzame School. Werken aan Duurzaamheid, Milieu en Natuur betekent recht op een vignet Gezonde en Duurzame school en op Ondersteuningsaanbod
- Weet ik niet
- Geen van bovenstaande opties

Licht uw antwoord kort toe (let op: maximaal 200 tekens): *[open vraag; aantal woorden maximeren]*

Afsluiting

13. Bent u bereid om deel te nemen aan een telefonisch interview of focusgroep waarin we de uitkomsten van deze vragenlijst bespreken? *[nee/ja + naam en contactgegevens]*

14. Ruimte voor slotopmerkingen. (let op: maximaal 250 tekens): *[open vraag; aantal woorden maximeren]*

Bijlage 3. Vragenlijst Gezonde School-coördinatoren

Introductie

Beste Gezonde School-coördinator,

Duurzaamheid, natuur en milieu zijn actuele maatschappelijke thema's. Gezonde School onderzoekt aan welke onderwerpen binnen deze thema's scholen aandacht (willen) besteden, en of Gezonde School een logische plek is voor het bieden van ondersteuning hierbij.

We willen u vragen om een online vragenlijst in te vullen. Het invullen van deze vragenlijst duurt ongeveer 10 minuten. U vindt de vragenlijst hier: [LINK INVOEGEN]

We ontvangen uw reactie graag uiterlijk **dinsdag 17 maart**.

Uw antwoorden worden vertrouwelijk behandeld. Bij het delen van de resultaten van de enquête maken we de antwoorden anoniem, zonder vermelding van naam of school. Gezonde School gebruikt de uitkomsten om de dienstverlening aan scholen te verbeteren en eventueel uit te breiden. De resultaten van deze enquête worden via de Nieuwsbrief van Gezonde School en de website www.gezondeschool.nl bekend gemaakt.

Mocht u vragen of opmerkingen hebben naar aanleiding van deze enquête, schroom dan niet om contact met ons op te nemen via monitoregezondeschool@rivm.nl.

Alvast hartelijk dank voor uw medewerking,

Marije van Koperen & Lise Albers

Gezonde School

Algemene informatie

1. Wij vinden het interessant om inzicht te hebben in de (verschillende) functie(s) van degene die de vragenlijst invult. Wat is uw functie binnen de school? *[meerder antwoorden mogelijk]*
 - Directeur / rector
 - Adjunct directeur / conrector
 - Schoolleider / afdelingsleider / teamleider / coördinator
 - Docent / leerkracht / instructeur
 - Vakleerkracht bewegingsonderwijs
 - Intern begeleider
 - Onderwijsassistent
 - Beleidsadviseur / beleidsmedewerker
 - Stagecoördinator
 - Ondersteunend medewerker
 - Gezonde School-coördinator
 - Eco-schools coördinator
 - Anders, namelijk (let op: maximaal 100 tekens): *[open vraag]*
2. In welke gemeente is uw school(locatie) gevestigd? *[open vraag]*
3. Op welk schooltype bent u werkzaam?
 - PO
 - SBO
 - SO
 - VO
 - VSO

- MBO
4. Beschikt uw school over een vignet Gezonde School?
- Ja
 - Nee [*door naar vraag 6*]
5. Zo ja, voor welk thema? [*meerdere antwoorden mogelijk*]
- Voeding
 - Bewegen en sport
 - Roken en alcohol / Roken-, alcohol- en drugspreventie
 - Welbevinden
 - Relaties en seksualiteit
 - Fysieke veiligheid
 - Milieu en natuur / Binnenmilieu
 - Mediawijsheid
 - Weet ik niet

Duurzaamheid, milieu en natuur

De thema's duurzaamheid, milieu en natuur krijgen steeds meer aandacht op scholen. Deze vragen zijn bedoeld om te achterhalen aan welke onderwerpen binnen deze thema's scholen aandacht besteden of willen gaan besteden.

6. Aan welke onderwerpen besteedt uw school nu aandacht?

Geef voor de onderstaande onderwerpen aan welke uitspraak het meest op uw school van toepassing is.

	Hier besteden we ruimschoots aandacht aan	Hier besteden we af en toe aandacht aan	Dit zijn we van plan	Willen we graag, maar nog geen concrete plannen	Besteden we geen aandacht aan	Weet ik niet
1. Groene schoolpleinen (buitenlokaal)						
2. Biodiversiteit						
3. Moestuinen/schooltuinen						
4. Groen in de klas						
5. Duurzame voeding						
6. Voedselverspilling						
7. Afvalvermindering en afvalscheiding						
8. Zwerfafval						
9. Duurzame energie en energiebesparing						
10. Aanpassen aan het veranderende klimaat						

11. Duurzaam inkopen						
12. Luchtkwaliteit (binnen)						
13. Aangename temperatuur (binnen)						
14. Genoeg daglicht (binnen)						
15. Akoestiek en geluidsniveau (binnen)						
16. Luchtkwaliteit buiten (bijv. fijnstof)						
17. Lopen en fietsen naar school						
18. Groene routes naar school						

Licht indien gewenst uw antwoord toe (let op: maximaal 200 tekens): *[open vraag; aantal woorden maximeren]*

7. Zijn er onderwerpen die u hier mist, waaraan uw school wel aandacht besteedt of zou willen besteden? (let op: maximaal 200 tekens) *[open vraag; aantal woorden maximeren]*
8. Wordt uw school bij het werken aan deze onderwerpen ondersteund? *[Meerdere antwoorden mogelijk]*
- Door de gemeente
 - Door een GGD-adviseur (specialist Milieu en Natuur)
 - Door de Gezonde School-adviseur
 - Door een NME-centrum (natuur- en milieueducatie)
 - Door IVN
 - Door een zzp'er uit onze regio
 - Door iemand anders, namelijk (let op: maximaal 100 tekens): *[open vraag]*
 - Geen ondersteuning / door niemand
 - Weet ik niet

Licht indien gewenst uw antwoord toe (let op: maximaal 200 tekens) *[open vraag; aantal woorden maximeren]*

Gezonde School

De ondersteuning vanuit Gezonde School op het terrein van duurzaamheid, natuur en milieu richt zich nu hoofdzakelijk op het onderwerp binnenmilieu (ventilatie, geluid, geur en stoffigheid). De vragen hierna zijn bedoeld om te achterhalen of Gezonde School zijn ondersteuning zou moeten uitbreiden naar andere onderwerpen binnen de thema's duurzaamheid, natuur en milieu.

9. Vindt u Gezonde School een logische plek voor ondersteuning op de thema's duurzaamheid, natuur en milieu (breder dan binnenmilieu)?
- Ja
 - Misschien
 - Nee
 - Weet ik niet

Licht uw antwoord kort toe (let op: maximaal 200 tekens): *[open vraag; aantal woorden maximeren]*

10. Als Gezonde School duurzaamheid, natuur en milieu opneemt als thema, zou uw school dan Gezonde School benaderen voor ondersteuning op dit thema?
- Ja
 - Misschien
 - Nee *[door naar vraag 12]*
 - Weet ik niet

Licht uw antwoord kort toe (let op: maximaal 200 tekens): *[open vraag; aantal woorden maximeren]*

11. Welke vorm van ondersteuning zou uw school graag ontvangen? *Meerdere antwoorden mogelijk.*

- Workshops en/of trainingen voor docenten
- Gastlessen
- (Erkend) lesmateriaal
- Materialen (zoals afvalknijpers, stikstofmeters)
- Advies door een expert
- Inspiratie en voorbeelden (website)
- Uitwisseling met andere scholen
- Financiële ondersteuning
- Andere ondersteuning, namelijk (let op: maximaal 100 tekens): *[open vraag; aantal woorden maximeren]*
- Weet ik niet.

Licht indien gewenst uw antwoord toe (let op: maximaal 200 tekens) *[open vraag; aantal woorden maximeren]*

12. Als Gezonde School duurzaamheid, natuur en milieu opneemt als thema, vindt u dan dat er ook een themacertificaat zou moeten komen voor dit thema? *[Toelichting verplicht]*

- Ja
- Misschien
- Nee
- Weet ik niet

13. Zou uw school een themacertificaat duurzaamheid, natuur en milieu willen behalen?

- Ja
- Misschien
- Nee

Licht uw antwoord kort toe (let op: maximaal 200 tekens): *[open vraag; aantal woorden maximeren]*

14. Wat vindt u de meest passende naam voor dit thema?

- Natuur en milieu
- Duurzaamheid, natuur en milieu
- Duurzaamheid
- Duurzame leefomgeving
- Gezonde leefomgeving
- Fris en groen
- Anders, namelijk (let op: maximaal 100 tekens): *[open vraag; aantal woorden maximeren]*
- Geen mening

Afsluiting

15. Ruimte voor slotopmerkingen. (let op: maximaal 250 tekens): *[open vraag; aantal woorden maximeren]*

16. Bent u bereid om deel te nemen aan een telefonisch interview of focusgroep waarin we de uitkomsten van deze enquête bespreken? *[ja/nee + naam en contactgegevens]*

17. Gezonde School werkt vóór en mét scholen die aandacht willen schenken aan Gezondheid en Gezonde Leefstijl. Wilt u met ons meedenken hoe we het programma en het aanbod aan scholen kunnen verbeteren? Wilt u graag uw ervaringen delen met het werken aan een gezonde leefstijl van leerlingen en docenten? Bijvoorbeeld over Gezonde School-onderwerpen als ouderbetrokkenheid, mediawijsheid, de website of het groene en gezonde schoolplein? Meld u dan hier aan voor het scholenpanel van het programma Gezonde School. U ontvangt dan 3-4 keer per jaar een soortgelijke vragenlijst. *[nee/ja + naam contactpersoon en e-mailadres]*

Bijlage 4. Topic list telefonische interviews Gezonde School-adviseurs

- Waarom is Gezonde School volgens u (g)een goede plek voor het bieden van ondersteuning op de thema's natuur, milieu en duurzaamheid?
- Passen thema's waarbij de relatie met het bevorderen van de schoolprestaties minder duidelijk is (bijv. biodiversiteit, afvalvermindering en -scheiding, duurzame energie en energiebesparing) bij Gezonde School? Waarom wel/niet?
- Welke meerwaarde kan Gezonde School bieden op het thema natuur, milieu en duurzaamheid, (ten opzichte van andere partijen met expertise op dit thema)?
- Beschikken Gezonde School-adviseurs over de kennis en expertise om scholen te adviseren over onderwerpen op het terrein van duurzaamheid en klimaat die verder af liggen van gezondheid, bewegen en voeding, bijvoorbeeld duurzame energie, energiebesparing, klimaat. Zo niet, wat is ervoor nodig om vanuit Gezonde School scholen hier wel over te adviseren?
- Wat zou de reden kunnen zijn dat veel Gezonde School-adviseurs en -coördinator pleiten voor een themacertificaat, terwijl de verwachte animo onder scholen om een themacertificaat aan te vragen (veel) lager ligt?
- Uit de vragenlijst blijkt dat Optie D de meest gekozen variant is voor het organiseren van de ondersteuning aan scholen. Wat zijn de voor- en nadelen van één programma voor alle toekomstbestendige scholen: de Gezonde en Duurzame School?
- Wat zou de belangrijkste reden zijn om de thema's natuur, milieu en duurzaamheid, volledig op te nemen in het programma Gezonde School? De relatie met schoolprestaties, de inhoudelijke verwevenheid van de onderwerpen, de één-loket-gedachte of iets anders?

Bijlage 5. Vragenlijst Eco-Schools

Vragenlijst Eco-Schools coördinatoren: duurzaamheid en gezondheid

1. Algemene informatie

Wat is je naam?

Naam school?

Gemeente school(locatie)?

2. Wat is het voor type school?

- PO
- SBO
- SO
- VO
- VSO
- MBO

3. Wat is je functie binnen de school?

<<Meerdere opties mogelijk>>

- Directeur / rector
- Adjunct directeur / conrector
- Schoolleider / afdelingsleider / teamleider / coördinator
- Docent / leerkracht / instructeur
- Intern begeleider
- Onderwijsassistent
- Beleidsadviseur / beleidsmedewerker
- Stage coördinator
- Ondersteunend medewerker
- Vakleerkracht bewegingsonderwijs
- Eco-Schools coördinator
- Gezonde School-coördinator
- Anders, namelijk:

4. Op welke manier ben je betrokken bij Eco-Schools?

Open vraag

5. Doet jullie school mee aan het programma Gezonde School?

- Ja
- Nee
- Ik weet het niet

Licht indien gewenst je antwoord toe:

Gezonde School

6. Met welk thema/welke thema's van Gezonde School zijn jullie bezig?

- Voeding
- Bewegen en sport

- Roken en alcohol / Roken-, alcohol- en drugspreventie
- Welbevinden
- Relaties en seksualiteit
- Fysieke veiligheid
- Milieu en natuur / Binnenmilieu
- Mediawijsheid
- Weet ik niet

7. Op welke manier ben je betrokken bij Gezonde School?

Open vraag

Eco-Schools en Gezonde School

Gezonde school

Gezonde School helpt scholen bij het stimuleren van een gezonde leefstijl. Binnen het programma kunnen scholen aan verschillende thema's werken. Eén van deze thema's is Milieu en natuur (in het PO) / Binnenmilieu (in het VO en MBO). We zijn benieuwd of het voor scholen logisch en handig is om de thema's *gezondheid* en *duurzaamheid, natuur & milieu* te combineren.

8. Hieronder vind je een aantal thema's op het raakvlak van *gezondheid* en *duurzaam, natuur & milieu*. Aan welke onderwerpen besteden jullie op school aandacht of willen jullie aandacht aan gaan besteden?

	Hier besteden we ruimschoots aandacht aan.	Hier besteden we af en toe aandacht aan.	Zijn we van plan.	Willen we graag, maar nog geen concrete plannen	Besteden we geen aandacht aan	Weet ik niet
Groene schoolpleinen (buitenlokaal)						
Biodiversiteit						
Moestuinen/schooltuinen						
Groen in de klas						
Duurzame voeding						
Voedselverspilling						
Afvalvermindering en afvalscheiding						
Zwerfafval						
Duurzame energie en energiebesparing						
Aanpassen aan het veranderende klimaat						
Duurzaam inkopen						
Luchtkwaliteit (binnen)						
Aangename temperatuur (binnen)						
Genoeg daglicht (binnen)						
Akoestiek en geluidsniveau (binnen)						

Luchtkwaliteit buiten (bijv. fijnstof)						
Lopen en fietsen naar scholen						
Groene routes naar school						

Licht indien gewenst je antwoord toe:

9. Zijn er onderwerpen op het raakvlak van gezondheid en duurzaamheid die je in dit rijtje mist en waaraan jullie school wel aandacht besteedt of zou willen besteden?

Open vraag

Ondersteuning

10. Wordt jullie school bij het werken aan deze thema's ondersteund? Zo ja, geef aan door wie.

- Door de gemeente
- Door een Eco-Schoolsbegeleider
- Door een NME-centrum (natuur- en milieueducatie)
- Door IVN
- Door een zzp'er uit onze regio
- Door een GGD-adviseur
- Door een Gezonde School-adviseur
- Door iemand anders
- Nee, we krijgen geen ondersteuning
- Weet ik niet

Licht indien gewenst je antwoord toe:

11. Hebben jullie behoefte aan meer of andere ondersteuning op het raakvlak van *gezondheid* en *duurzaamheid, natuur en milieu*? Zo ja, geef aan in welke vorm.

Meerdere opties mogelijk

- Workshops en/of trainingen voor docenten
- Gastlessen
- Lesmateriaal
- Materialen (zoals afvalknijpers, stikstofmeters)
- Advies door een expert
- Inspiratie en voorbeelden (via website)
- Uitwisseling met andere scholen
- Andere ondersteuning
- Nee, wij hebben hier geen behoefte aan

Licht indien gewenst je antwoord toe:

Duurzaamheid als thema binnen Gezonde School

Gezonde School gaat mogelijk duurzaamheid, natuur en milieu opnemen als thema. Dit betekent dat scholen binnen het programma Gezonde School voor dit onderwerp een themacertificaat kunnen halen.

12. Heeft het voor jullie een toegevoegde waarde om dit themacertificaat te halen, naast de Groene Vlag van Eco-Schools?

- Ja

- Misschien
- Nee

Licht je antwoord toe:

13. Wat zou je de meest passende naam voor dit thema vinden?

- Natuur en milieu
- Duurzaamheid, natuur, milieu
- Duurzaamheid
- Duurzame leefomgeving
- Gezonde leefomgeving
- Fris en groen
- Geen mening
- Anders, namelijk:

Hartelijk dank voor het invullen van de enquête!

Afronding

14. Mogen we contact met je opnemen als we vragen hebben naar aanleiding van de enquête?

- Nee, liever niet
- Ja

Mijn contactgegevens zijn (e-mail + telefoonnummer)

15. Wil je verder nog iets opmerken of vragen naar aanleiding van deze vragenlijst?

Open vraag

Bijlage 6. Vragenlijst NME

Gezondheid in relatie tot NME en duurzaamheidseducatie

Het eerste deel van deze vragenlijst is bedoeld om een beeld te krijgen van de ondersteuning die jullie bieden op het gebied van natuur-, milieu- en duurzaamheidseducatie. De eerste vraag is een algemene vraag over de doelgroepen waarop jullie je richten. Daarna gaan de vragen specifiek over de ondersteuning richting scholen: jullie bereik, aanbod en diensten, en de thema's waar jullie je op richten.

1. Op welke doelgroep(en) richt jouw organisatie zich?
 - PO
 - VO
 - MBO
 - Buitenschoolse opvang (BSO) en kinderopvang
 - Bewoners
 - Gemeente
 - Maatschappelijke organisaties
 - Bedrijven
 - Anders, namelijk:

Ondersteuning scholen

2. Hoeveel procent van de basisscholen in jullie werkgebied ondersteunen jullie ongeveer?
 - 0-25%
 - 25-50%
 - 50-75%
 - 75-100%Licht indien gewenst je antwoord toe:
3. Hoeveel procent van de middelbare scholen in jullie werkgebied ondersteunen jullie ongeveer?
 - 0-25%
 - 25-50%
 - 50-75%
 - 75-100%Licht indien gewenst je antwoord toe:
4. Ondersteunen jullie ook mbo-scholen of werken jullie met het mbo samen? Zo ja, op welke manier?
 - Nee
 - Ja
 - Ruimte voor toelichting*
5. Wat voor type ondersteuning bieden jullie aan scholen?
Geef dit aan per doelgroep.
 - Gastlessen
 - Projecten
 - Excursies
 - Lesmateriaal
 - Catalogus met aanbod (bijv. NME gids)
 - Materialen (bijv. afvalknijpers, stikstofmeters)

- Inspiratie en voorbeelden (bijv. via website, nieuwsbrief)
- Workshops en/of trainingen voor docenten
- Uitwisseling tussen scholen onderling
- Advies
- Financiële ondersteuning

- PO
- VO
- MBO

Anders, namelijk:

6. Wat zijn jullie kernthema's in de ondersteuning richting scholen?

Geeft dit aan per doelgroep.

- Natuur (biodiversiteit, groene schoolpleinen)
- Afval en grondstoffen (afvalscheiding, preventie, zwerfafval, circulaire economie)
- Energie (energiebesparing, duurzame energie)
- Voedsel (duurzame keuzes, dierenwelzijn, voedselverspilling, moestuinieren)
- Vervoer (lopen en fietsen, openbaar en elektrisch vervoer)
- Klimaatadaptatie (hittedemping, waterberging, waterbesparing)

- PO
- VO
- MBO

Licht indien gewenst je antwoord toe.

7. Welke rol of rollen vervult jullie organisatie hoofdzakelijk richting scholen?

- Ontwikkelen van lesmateriaal en activiteiten
- Aanbieden van lesmateriaal en activiteiten
- Uitvoeren van lessen, excursies en activiteiten
- Adviseur
- Makelaar (verbindende schakel tussen scholen en aanbieders)
- Procesbegeleider

- PO
- VO
- MBO

Licht indien gewenst je antwoord toe.

Ondersteuning op het gebied van gezondheid

Gezondheid en duurzaamheid raken elkaar op verschillende thema's. Denk aan voedsel, groene schoolpleinen en vervoer (lopen en fietsen naar school). De volgende vragen gaan dieper in op gezondheid als thema binnen NME. We zijn benieuwd in hoeverre jullie scholen ondersteunen op het raakvlak van gezondheid met natuur, milieu en duurzaamheid. Zie je dit als een kansrijk werkgebied? Of

vind je dit de taak van gezondheidsinstanties zoals de GGD? Tot slot leggen we je een vraag voor die specifiek over het programma Gezonde School gaat.

8. Hieronder vind je een aantal thema's op het raakvlak van gezondheid en natuur, milieu en duurzaamheid. Aan welke onderwerpen besteden jullie aandacht in de ondersteuning richting de scholen? En aan welke onderwerpen willen jullie aandacht gaan besteden?

- Groene schoolpleinen (buitenlokaal)
- Biodiversiteit
- Moestuinen/schooltuinen
- Groen in de klas
- Duurzame voeding
- Gezonde voeding
- Voedselverspilling
- Afvalvermindering en afvalscheiding
- Zwerfafval
- Duurzame energie en energiebesparing
- Aanpassen aan het veranderende klimaat
- Duurzaam inkopen
- Lopen en fietsen naar school
- Groene routes naar school
- Bewegen en sport
- Luchtkwaliteit (in de school)
- Aangename temperatuur (in de school)
- Genoeg daglicht (in de school)
- Akoestiek en geluidsniveau (in de school)
- Luchtkwaliteit buiten (bijv. fijnstof)

Antwoordcategorieën:

- Hier besteden we veel aandacht aan.
- Hier besteden we af en toe aandacht aan.
- Zijn we van plan.
- Willen we graag, maar nog geen concrete plannen.
- Besteden we geen aandacht aan.

9. Zijn er onderwerpen op het raakvlak van gezondheid met natuur, milieu en duurzaamheid die je in dit rijtje mist?

Open vraag

10. Noem een aantal concrete producten en/of diensten die jullie aanbieden en die raken aan gezondheid. Bijvoorbeeld namen van projecten, themadagen, gastlessen, excursies en lesmateriaal.

Open vraag

11. Heb je het gevoel dat jullie voldoende kennis en expertise in huis hebben om scholen te ondersteunen bij onderwerpen op het raakvlak met gezondheid? Licht je antwoord toe.

- Ja
- Enigszins
- Nee

Licht je antwoord toe.

12. Werken jullie samen met de GGD in jullie regio? Of verwijst de Gezonde School-adviseur scholen naar jullie door? Zo ja, op welke manier of in wat voor soort projecten?

Open vraag

De relatie tussen NME en het programma Gezonde School

In dit verkennende onderzoek staan de volgende vragen centraal: Moet het programma Gezonde School aandacht besteden aan natuur, milieu en duurzaamheid? En zo ja, in welke mate?

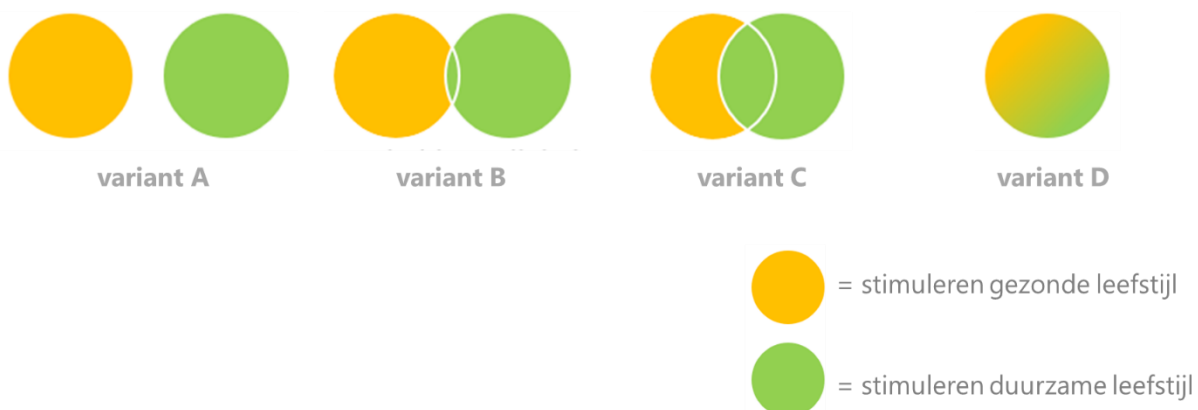
Er worden vier varianten verkend: A, B, C en D.

A: Binnen het programma Gezonde School wordt geen aandacht besteed aan natuur, milieu en duurzaamheid.

B: Binnen het programma Gezonde School wordt beperkt aandacht besteed aan natuur, milieu en duurzaamheid. Er wordt informatie en ondersteuning aangeboden voor een klein aantal onderwerpen op het raakvlak van gezondheid met natuur, milieu en duurzaamheid. Bijvoorbeeld binnen- en buitenklimaat, groene schoolpleinen en lopen en fietsen naar school.

C: Duurzaamheid wordt een belangrijk thema binnen het programma Gezonde School. Hieronder vallen ook natuur en milieu. Op de website van Gezonde School kunnen scholen informatie vinden over duurzaamheid in relatie tot gezondheid. Ook wordt het aanbod van activiteiten op dit thema vergroot. Daarnaast wordt in andere thema's van Gezonde School meer aandacht besteed aan duurzaamheid (bijvoorbeeld aandacht voor duurzame voeding bij het thema Voeding en fietsen naar school bij het thema Bewegen en Sport). Scholen kunnen vanuit Gezonde School ondersteuning krijgen op het gebied van natuur, milieu en duurzaamheid.

D: De thema's natuur, milieu en duurzaamheid worden verweven in het gehele programma van Gezonde School. Er komt één programma voor alle toekomstbestendige scholen: de 'Gezonde en Duurzame School'. Werken aan natuur, milieu en duurzaamheid betekent recht op een vignet 'Gezonde en Duurzame school' en op ondersteuning vanuit het programma.

13. Welke variant heeft jouw voorkeur? Geef ook de voor- en nadelen van de verschillende varianten aan.

- Variant A
- Variant B
- Variant C
- Variant D
- Ik weet het niet.

14. Wat zie je als de voor- en nadelen van de verschillende varianten?

Variant A:

Variant B:

Variant C:

Variant D:

Integrale aanpak

Het programma Gezonde School helpt scholen bij het stimuleren van een gezonde leefstijl. Hiervoor werken ze met een aanpak die zich op vier pijlers richt: signaleren, educatie, schoolomgeving en beleid. Dit geeft de scholen houvast bij de structurele en integrale inbedding van een gezonde leefstijl in het onderwijs.

Parallel hieraan helpt de *whole school approach* voor duurzame ontwikkeling bij het stimuleren van een duurzame leefstijl. Deze benadering gaat over het integreren van duurzaamheid in de verschillende domeinen van de school:

- het curriculum
- de didactiek
- de bedrijfsvoering
- professionalisering van schoolpersoneel
- het betrekken van de omgeving
- de visie van de school op duurzaamheid die aan dit alles ten grondslag ligt

15. Ben je bekend met de *whole school approach* voor duurzaamheid?

- Ja, ik ben hiermee bekend en pas het toe in mijn werk met scholen.
- Ja, ik ben hiermee bekend maar pas het niet of nauwelijks toe in mijn werk met scholen.
- Ik ken de term maar weet niet goed wat het inhoudt.
- Nee, daar heb ik nog nooit van gehoord.

Licht indien gewenst je antwoord toe:

16. In hoeverre richten jullie je op deze domeinen in jullie ondersteuning van de scholen?

- Curriculum
- Didactiek
- Verduurzamen van bedrijfsvoering (zoals gescheiden afvalinzameling, duurzame inkoop, duurzaam schoolgebouw)
- Professionalisering van docenten en ander schoolpersoneel
- Betrekken van de omgeving (met verschillende partners, zoals bewoners, lokale ondernemers en organisaties, samenwerken aan duurzaamheid)

- Visie van de school op duurzaamheid

Antwoordcategorieën:

- Hier besteden we veel aandacht aan.
- Hier besteden we af en toe aandacht aan.
- Zijn we van plan.
- Willen we graag, maar nog geen concrete plannen.
- Besteden we geen aandacht aan.

Licht indien gewenst je antwoord toe:

Tot slot

Voor onze verkenning is het waardevol om ook achtergrondinformatie te hebben over de organisatie of het bedrijf waar je werkt. De volgende vragen gaan hierover.

17. Bij wat voor organisatie werk je?

- Een zelfstandige NME-organisatie
- Een NME-dienst van een gemeente
- Eigen bedrijf (zzp)
- Anders, namelijk:

18. Wat is je functie?

- Projectleider
- Educatief medewerker
- Consulent
- Leidinggevende
- Anders, namelijk:

19. Hoeveel mensen werken er bij jullie organisatie aan natuur- en milieueducatie en/of duurzaamheidseducatie?

- 1
- 2-5
- 6-10
- 11-15
- 15-20
- Meer dan 20

Licht indien gewenst je antwoord toe.

20. Op welke schaal werken jullie?

- Lokaal / binnen één gemeente
- Regionaal / binnen meerdere gemeenten
- Provinciaal
- Landelijk

Licht indien gewenst je antwoord toe.

Hartelijke bedankt voor het invullen van deze vragenlijst!

We hebben nog twee vragen in verband met het vervolg van deze verkenning.

21. We willen de uitkomsten van deze enquête met een aantal NME-professionals bespreken, door middel van een telefonisch interview. Mogen we je hiervoor benaderen?
- Ja, ik vul mijn contactgegevens hieronder in.
 - Nee, liever niet
22. Wil je op de hoogte gehouden worden van de resultaten van de verkenning?
- a. Ja, ik vul mijn contactgegevens hieronder in.
 - b. Nee, liever niet
23. Mijn contactgegevens zijn:
- Naam
 - Organisatie
 - E-mail
 - Telefoonnummer
24. Wil je verder nog iets vragen of opmerken naar aanleiding van deze vragenlijst?

9. Referenties

Ardoin, N. M., et al. (2018). "Environmental education and K-12 student outcomes: A review and analysis of research." The Journal of Environmental Education **49**(1): 1-17.

Babisch, W. and I. Van Kamp (2009). "Exposure-response relationship of the association between aircraft noise and the risk of hypertension." Noise and health **11**(44): 161.

Bere, E., et al. (2011). "Longitudinal associations between cycling to school and weight status." International Journal of Pediatric Obesity **6**(3-4): 182-187.

Boon, P. E., et al. (2019). Loodinname via kraanwater. Blootstellingsschatting en risicobeoordeling voor diverse risicogroepen. Bilthoven, RIVM.

Boukharaeva, L. M. and M. Marloie (2015). Family urban agriculture in Russia: Lessons and prospects, Springer.

Browning, M. H. and A. Rigolon (2019). "School green space and its impact on academic performance: A systematic literature review." International journal of environmental research and public health **16**(3): 429.

Butler, A. M., et al. (2012). "The relationship of reported neighborhood conditions with child mental health." Academic pediatrics **12**(6): 523-531.

Caton, S. J., et al. (2013). "Repetition counts: repeated exposure increases intake of a novel vegetable in UK pre-school children compared to flavour-flavour and flavour-nutrient learning." British Journal of Nutrition **109**(11): 2089-2097.

Chenari, B., et al. (2016). "Towards sustainable, energy-efficient and healthy ventilation strategies in buildings: A review." Renewable and Sustainable Energy Reviews **59**: 1426-1447.

Clark, C. and K. Paunovic (2018). "WHO Environmental Noise Guidelines for the European Region: A Systematic Review on Environmental Noise and Cognition." Int J Environ Res Public Health **15**(2).

Costa, C. S., et al. (2018). "Consumption of ultra-processed foods and body fat during childhood and adolescence: a systematic review." Public health nutrition **21**(1): 148-159.

De Vries, S., et al. (2017). Interventiestudie Gezonde Schoolpleinen: het effect op leerlingen van het herinrichten van schoolplein tot gezond schoolplein, Wageningen Environmental Research.

de Wild, V., et al. (2015). "Efficacy of repeated exposure and flavour-flavour learning as mechanisms to increase preschooler's vegetable intake and acceptance." Pediatric obesity **10**(3): 205-212.

Dijkema, M., et al. (2018). "GGD-richtlijn medische milieukunde: Luchtkwaliteit en gezondheid."

Eeuwijk, J., et al. (2014). Evaluatie bewustwordingsproject 'Binnenmilieu Basisscholen'. P. h. r. a. consultancy, GGD GHOR Nederland.

Engemann, K., et al. (2019). "Residential green space in childhood is associated with lower risk of psychiatric disorders from adolescence into adulthood." Proceedings of the national academy of sciences **116**(11): 5188-5193.

- Faulkner, G. E., et al. (2009). "Active school transport, physical activity levels and body weight of children and youth: a systematic review." Preventive medicine **48**(1): 3-8.
- Florence, M. D., et al. (2008). "Diet quality and academic performance." Journal of school health **78**(4): 209-215.
- Gauderman W.J., et al. (2007). "Effect of exposure to traffic on lung development from 10 to 18 years of age: a cohort study." Lancet **369**(9561): 571-577
- Gezondheidsraad (2019). "Loodinname via kraanwater - gezondheidsrisico's voor specifieke groepen. ." Den Haag Rapport nr. 2019/18.
- Gray, C., et al. (2015). "What is the relationship between outdoor time and physical activity, sedentary behaviour, and physical fitness in children? A systematic review." International journal of environmental research and public health **12**(6): 6455-6474.
- Hartmeyer, R. and E. Mygind (2016). "A retrospective study of social relations in a Danish primary school class taught in 'u deskole'." Journal of Adventure Education and Outdoor Learning **16**(1): 78-89.
- Heselmans, M. (2007). Smartmeals, zorgt betere voeding ook voor betere leerprestaties? U. Wageningen.
- Hoyland, A., et al. (2008). "Acute effects of macronutrient manipulations on cognitive test performance in healthy young adults: a systematic research review." Neuroscience & Biobehavioral Reviews **32**(1): 72-85.
- Jones, M., et al. (2012). "Food sustainability education as a route to healthier eating: evaluation of a multi-component school programme in English primary schools." Health education research **27**(3): 448-458.
- Klatte, M., et al. (2017). "Effects of aircraft noise on reading and quality of life in primary school children in Germany: Results from the NORAH study." Environment and Behavior **49**(4): 390-424.
- Kuo, M., et al. (2019). "Do experiences with nature promote learning? Converging evidence of a cause-and-effect relationship." Frontiers in psychology **10**: 305.
- Lachowycz, K. and A. P. Jones (2011). "Greenspace and obesity: a systematic review of the evidence." Obesity reviews **12**(5): e183-e189.
- Langellotto, G. A. and A. Gupta (2012). "Gardening increases vegetable consumption in school-aged children: A meta-analytical synthesis." HortTechnology **22**(4): 430-445.
- Largo-Wight, E., et al. (2018). "Nature contact at school: The impact of an outdoor classroom on children's well-being." International journal of environmental health research **28**(6): 653-666.
- Leung, W. T. V., et al. (2019). "How is environmental greenness related to students' academic performance in English and mathematics?" Landscape and urban planning **181**: 118-124.
- Leuven, J. R., et al. (2018). "School gardening increases knowledge of primary school children on edible plants and preference for vegetables." Food science & nutrition **6**(7): 1960-1967.
- Li, D., et al. (2019). "Beyond the school grounds: Links between density of tree cover in school surroundings and high school academic performance." Urban forestry & urban greening **38**: 42-53.

- Li, D. and W. C. Sullivan (2016). "Impact of views to school landscapes on recovery from stress and mental fatigue." Landscape and urban planning **148**: 149-158.
- Lowry, C. A., et al. (2007). "Identification of an immune-responsive mesolimbocortical serotonergic system: potential role in regulation of emotional behavior." Neuroscience **146**(2): 756-772.
- Lubans, D. R., et al. (2011). "The relationship between active travel to school and health-related fitness in children and adolescents: a systematic review." International Journal of Behavioral Nutrition and Physical Activity **8**(1): 5.
- McCormick, R. (2017). "Does access to green space impact the mental well-being of children: A systematic review." Journal of Pediatric Nursing **37**: 3-7.
- Mieras, M. (2018). Buitentijd = leertijd editie 2, Jantje Beton en IVN, Instituut voor natuureducatie en duurzaamheid, in het kader van het project Gezonde Schoolpleinen.
- Otte, P., et al. (2016). Diffuse loodverontreiniging in de bodem: Advies voor een gemeenschappelijk beleidskader. Bilthoven, RIVM.
- Phansikar, M., et al. (2019). "Active Commute in Relation to Cognition and Academic Achievement in Children and Adolescents: A Systematic Review and Future Recommendations." International journal of environmental research and public health **16**(24): 5103.
- Pizarro, A. N., et al. (2013). "Is walking to school associated with improved metabolic health?" International Journal of Behavioral Nutrition and Physical Activity **10**(1): 12.
- Raney, M. A., et al. (2019). "Physical activity and social behaviors of urban children in green playgrounds." American journal of preventive medicine **56**(4): 522-529.
- RIVM (2011). "Binnenmilieu in scholen en kindcentra." from <https://www.rivm.nl/binnenmilieu/binnenmilieu-in-scholen-en-kindercentra>.
- Rutgers, M. and L. Dirven-van Breemen (2012). Een gezonde bodem onder een duurzame samenleving. Bilthoven, RIVM.
- Schets, F. M. (2017). De 'waterkwaliteitscheck' voor nieuwe en bestaande stedelijk water concepten. Het belang van aandacht voor de microbiologische kwaliteit van water in de stad. Bilthoven, RIVM.
- Schram-Bijkerk, D., et al. (2015). Healthy urban gardening. Bilthoven, RIVM.
- Smith, L., et al. (2015). "Walking school buses as a form of active transportation for children—a review of the evidence." Journal of school health **85**(3): 197-210.
- Suarez-Balcazar, Y., et al. (2014). "A university–school collaboration to enhance healthy choices among children." Journal of prevention & intervention in the community **42**(2): 140-151.
- Tallis, H., et al. (2018). "Are California elementary school test scores more strongly associated with urban trees than poverty?" Frontiers in psychology **9**: 2074.
- Taras, H. (2005). "Nutrition and student performance at school." Journal of school health **75**(6): 199-213.
- Temme, E. H., et al. (2015). "How may a shift towards a more sustainable food consumption pattern affect nutrient intakes of Dutch children?" Public health nutrition **18**(13): 2468-2478.

- Van den Berg, A. (2019). Trendrapport jeugd, natuur en gezondheid. Amsterdam, IVN natuur educatie.
- van den Bogerd, N., et al. (2020). "Greening the classroom: Three field experiments on the effects of indoor nature on students' attention, well-being, and perceived environmental quality." Building and Environment **171**: 106675.
- Van Dijk-Wesselius, J., et al. (2018). "The impact of greening schoolyards on the appreciation, and physical, cognitive and social-emotional well-being of schoolchildren: A prospective intervention study." Landscape and urban planning **180**: 15-26.
- Van Kamp, I. and H. Davies (2013). "Noise and health in vulnerable groups: a review." Noise and health **15**(64): 153.
- van Kempen, E. E. (2008). Transportation noise exposure and children's health and cognition, Utrecht University.
- Versteeg, H. (2008). Knelpunten in binnenmilieu van basisscholen. Resultaten landelijk praktijkonderzoek, deel 1 en 2. Evaluatie onderzoek Pallas, 2014, LBP,.
- Vreke J, et al. (2011). Witte vlekken in het bereik van NME? Raamwerk voor het meten van het gebruik en de effecten van NME in het primair onderwijs. Wageningen, Alterra.
- Wallner, P., et al. (2018). "Reloading pupils' batteries: Impact of green spaces on cognition and wellbeing." International journal of environmental research and public health **15**(6): 1205.
- Westman, J., et al. (2017). "Children's travel to school: satisfaction, current mood, and cognitive performance." Transportation **44**(6): 1365-1382.
- Wheeler, G., et al. (2007). "Environmental Education Report: Empirical Evidence, Exemplary Models, and Recommendations on the Impact of Environmental Education on K-12 Students." Washington Office of Superintendent of Public Instruction.
- WHO (2018a). Air pollution and child health. Prescribing clean air. Geneva, Switzerland, WHO.
- WHO (2018b). Environmental Noise Guidelines for the European Region. . Copenhagen, WHO.
- Yang, B.-Y., et al. (2019). "Association Between Greenness Surrounding Schools and Kindergartens and Attention-Deficit/Hyperactivity Disorder in Children in China." JAMA network open **2**(12): e1917862-e1917862.